

**ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ
ΕΘΝΙΚΟΥ & ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ**

ΜΑΘΗΜΑ: ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

**ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ
ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ ΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ(ΕΠΙ ΠΤΥΧΙΩ)
ΕΘΝΙΚΟΥ & ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 1340200001047
ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΗΛΕΦΩΝΟΥ: 2109859696**

Αθήνα, Μάιος 2005

ΠΙΝΑΚΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
2. Η ΖΩΗ ΩΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΑΞΙΑ	4
2.1 ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗ.....	7
2.1.1 Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ.....	7
2.1.2. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ.....	11
2.2 ΦΟΡΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ.....	13
2.3 ΑΝΕΚΤΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ.....	14
3. ΟΡΙΣΜΟΣ - ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑΣ.....	16
3.1 ΕΙΔΗ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑΣ	17
3.1.1. ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΗ Η ΑΜΕΣΗ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ	17
3.1.1.1. Ενεργητική ευθανασία κατόπιν επιθυμίας του ίδιου του αρρώστου (εθελοντική ευθανασία)	17
3.1.1.2. Ενεργητική ευθανασία κατόπιν επιθυμίας συγγενών και φίλων του αρρώστου.	18
3.1.1.3. Διάφοροι λόγοι οικονομικών συμφερόντων από τους κληρονόμους είναι δυνατόν να σταθούν αιτία επηρεασμού του φρονήματος του αρρώστου (ύστερα από έντεχνη υποβολή και «πλύση εγκεφάλου» από τους συγγενείς)	19
3.1.2. ΠΑΘΗΤΙΚΗ Η ΕΜΜΕΣΗ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ.....	19
3.1.3. ΕΥΓΟΝΙΚΗ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ.....	20
3.2 ΝΟΜΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ.....	21
4.ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΩΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ.....	24
4.1.Η ΑΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ.....	24
4.1.1.(i) ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ	24
4.1.2.(ii) ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΣΕ ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΜΕ ΑΛΛΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ	25
4.1.3.(iii) ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ.....	27
4.2. Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ	28
4.2.1. Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΑΡΘΡΟ 5 ΠΑΡ. 1 Σ.....	28
4.2.2. ΑΥΤΟΠΡΟΣΒΟΛΗ-ΕΤΕΡΟΠΡΟΣΒΟΛΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ	31

5. ΑΝ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΘΕΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ;	32
5.1. ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΕΠΙΦΥΛΑΞΕΙΣ;	33
5.2 ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ΤΙ ΣΥΜΒΑΙΝΕΙ;	34
6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	36
ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ-ΠΕΡΙΛΗΨΗ	37
EUTHANASIA AND CONSTITUTION-SUMMARY	37
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	38

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ευθανασία αποτελεί ένα σύγχρονο πρόβλημα, οξύ και έντονο, το οποίο αδυνατεί ο στοχασμός να προσπεράσει. Αν και συγκεκριμένες υποτυπώσεις της μπορούν να εντοπισθούν στην ιστορική πορεία του ανθρώπου ήδη από την εποχή της αρχαίας Σπάρτης, η εμφάνιση του ζητήματος στο προσκήνιο του κοινωνικού ενδιαφέροντος τοποθετείται στον περασμένο αιώνα. Η καθυστερημένη αυτή ανάδειξη της ευθανασίας ευθύνεται για το γεγονός πως ακόμη δεν έχει δοθεί μια κοινώς αποδεκτή λύση στο πρόβλημα, καθώς και για την έλλειψη επάρκειας στην θεωρητική ενασχόληση με την ευθανασία.

Αντίθετα στη σημερινή πρακτική η ευθανασία εξαπλώνεται με ταχύτατους ρυθμούς, διαμορφούμενη σε ένα διαρκώς διογκούμενο φαινόμενο, το οποίο απαιτεί την λύση του. Και ενώ ο επιστημονικός επί του θέματος διάλογος βρίσκεται στα πρώτα βήματα, και σε κάθε περίπτωση μακριά από την λύση, σε πολλές κοινωνίες έχει ήδη καθιερωθεί η ευθανασία στη καθημερινή πρακτική. Είναι μία από τις περιπτώσεις που η επιστήμη δεν διαμορφώνει την πράξη, αλλά προσπαθεί εκ των υστέρων να την οριοθετήσει. Από την άποψη αυτή η ευθανασία είναι ένα φλέγον επιστημονικό ζήτημα. Και θα μπορούσε να ήταν τέτοιο απλά και μόνο εξ αιτίας της βραδύτητας που έχει η επιστήμη επιδείξει στην ενασχόλησή της με αυτό. Διότι αν δεχθούμε πως η πράξη πρέπει να βασίζεται στην θεωρία, ως εκ της λογικής φύσεως του ανθρώπινου όντος μπορούμε να καταλάβουμε πόσο ευάλωτη αισθάνεται μια κοινωνία όταν προσφεύγει ή ανέχεται πρακτικές που στερούνται θεωρητικής θεμελίωσης. Η άρικτη ή παρακινούμενη από το συναίσθημα πράξη μπορεί να είναι πολλές φορές αναμενόμενη ή συγγνωστή, όταν όμως αναγορεύεται σε κοινωνική πρακτική είναι φανερό πως υποκρύπτει μεγάλους κινδύνους. Βρισκόμαστε, λοιπόν, σε μια περίοδο κατά την οποία η κοινωνία αναμένει εναγωνίως από την επιστημονική κοινότητα ένα στοιχειώδες consensus σε σχέση με το θέμα της ευθανασίας, κάποιες κατευθυντήριες γραμμές για να διαμορφώσει με ασφάλεια την πρακτική της.

Η ευθανασία, βέβαια, κατά πολύ ξεπερνά την εμβέλεια δράσης ενός και μόνο επιστημονικού πεδίου. Αφορά σε μεγάλο βαθμό την νομική επιστήμη, διεισδύει στο πεδίο ενδιαφέροντος της Κοινωνιολογίας, της Θεολογίας και της Πολιτικής, ενδιαφέρει άμεσα την Ιατρική, την Ψυχολογία και την Ηθική.

Η παρούσα μελέτη θα ασχοληθεί με την ευθανασία σε αναφορά με τη νομική επιστήμη, πιο συγκεκριμένα με το Σύνταγμα και ειδικότερα

- θα ξεκινήσει με αναφορά στο δικαίωμα στη ζωή,
- θα συνεχίσει με την αποποίηση του δικαιώματος αυτού από κάποιον που

βρίσκεται στο τελευταίο στάδιο ανίατης αρρώστιας ή βαρύτατου τραυματισμού με την προσφυγή του στην πρακτική της ευθανασίας (ορισμός, μορφές, πιθανή συνταγματική πρόβλεψη και θεμελίωση) και

- θα τελειώσει με αυτήν ακριβώς την επιλογή του ατόμου διάθεσης της

ίδιας του της ζωής, αξιώνοντας με τον τρόπο αυτό την αναγνώριση σε αυτό του δικαιώματος στο θάνατο. ως ένδειξη σεβασμού της ζωής του.¹

2. Η ΖΩΗ ΩΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΑΞΙΑ

Το δικαίωμα στη ζωή φαίνεται να είναι το πλέον αυτονόητο, από αυτά που καθιερώνει η έννομη τάξη, η άσκηση του οποίου μάλιστα αποτελεί και την προϋπόθεση για την απόλαυση όλων των υπολοίπων δικαιωμάτων. Γι' αυτόν τον λόγο, σε διεθνή κείμενα αναφέρεται ως «φυσικό δικαίωμα» και από τμήμα της θεωρίας υποστηρίζεται ότι η κατοχύρωση του στο Σύνταγμα έχει αναγνωριστικό και όχι διαπλαστικό χαρακτήρα. Πέραν του ότι οι θέσεις αυτές αντανakλούν φυσικοδικαιικές απόψεις περί προσυνταγματικών και υπερσυνταγματικών αρχών, οι οποίες δεν βρίσκουν έρεισμα στην ελληνική συνταγματική τάξη, διαψεύδονται και από την ιστορική εμπειρία η οποία αποδεικνύει την ιστορική σχετικότητα και τις διαβαθμίσεις της προστασίας του αγαθού. Η προστασία της ζωής, όπως και η κατοχύρωση όλων των δικαιωμάτων, αποτελεί αντίθετα ιστορική κατάκτηση, η οποία αποτελεί επακόλουθο της ανάδειξής της σε πρωταρχική «αξία», αναγνωρισμένη από τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις.

Μολονότι επομένως υλικό αντικείμενο του δικαιώματος είναι η ζωή, ως βιολογικό φαινόμενο, αυτή προστατεύεται συνταγματικά όπως γίνεται αντιληπτή και

¹ Πρωτοπαπαδάκης Ευάγγελος, «Η Ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003, σελ. 159

«σημασιολογείται» κοινωνικά. Το Σύνταγμα δηλαδή δεν αντιμετωπίζει την ζωή νατουραλιστικά, αλλά αξιολογικά, προστατεύει τη ζωή του ανθρώπου ως «προσώπου» κοινωνικά καθορισμένου, ως «μέλους του κοινωνικού συνόλου» (Σ 25 παρ. 1) και όχι ως απλού βιολογικού όντος. Το ότι, δεν προστατεύονται αυτές καθ' εαυτές οι βιολογικές λειτουργίες του ανθρώπινου σώματος, αλλά η ζωή ως «αξία» προκύπτει ανάγλυφα από το γεγονός ότι, η έννομη τάξη θεωρεί ότι ο θάνατος έχει επέλθει, ακόμη και εάν η καρδιακή λειτουργία δεν έχει διακοπεί ακόμη οριστικά, αρκεί να έχει σταματήσει ανεπίστρεπτα η εγκεφαλική δραστηριότητα, μέσω της οποίας και εξατομικεύεται και «προσωπικοποιείται» ο άνθρωπος.

Αυτή η «αξιακή» και όχι νατουραλιστική, συνταγματική κατοχύρωση της ζωής έχει πολλαπλές συνέπειες ως προς την εμφάνιση και την ερμηνεία των σχετικών προστατευτικών διατάξεων του άρθρου 5 παρ.2 Σ. Αφ' ενός η προστατευτική λειτουργία του δικαιώματος στη ζωή θα πρέπει να εναρμονίζεται με τις άλλες βασικές αξίες, όπως η ανθρώπινη αξία και η ελευθερία, που αποτελούν, μετά την θετικοποίηση τους, θεμελιώδεις συνταγματικές κατευθυντήριες και ερμηνευτικές αρχές με δεσμευτικό κανονιστικό περιεχόμενο. Αφ' ετέρου προβάλλει η αναγκαιότητα να λαμβάνονται κάθε φορά υπ' όψη, για την οροθέτηση της περιμέτρου εφαρμογής του, οι σχετικές κυρίαρχες κοινωνικά αντιλήψεις, όπως διαμορφώνονται από την ιστορική ισορροπία, που έχει δημιουργηθεί, κάθε φορά ανάμεσα στα αντιτιθέμενα συμφέροντα.

Και αυτό γιατί, ναι μεν το Σύνταγμα δεν θεσπίζει, όπως, μian αξιολογικά ουδέτερη τάξη, αλλά δεν καθιερώνει και μια αντικειμενική αξιολογική, με την έννοια ενός πλήρως ιεραρχημένου, κλειστού στην κοινωνία και «γεωμετρικού» συνόλου αξιών, με κορυφαίες κάποιες «υπερσυνταγματικές» αξίες, στις οποίες, τάχα, δίνεται το προβάδισμα έναντι άλλων, συνταγματικά επίσης κατοχυρωμένων, αλλά «κατώτερων» αξιών.

Το Σύνταγμα και γενικά η έννομη τάξη δεν αποτελούν ούτε ενιαίο, ούτε αὐταρκες σύστημα, επειδή ούτε δημιουργούνται μαθηματικά, μέσω της πυραμοειδούς εκπόρευσης τους από ένα θεμελιώδη κανόνα, ούτε προσανατολίζονται προς κάποια υπερθετική Ιδέα του δικαίου.

Ακριβώς επειδή τυποποιούν θεσμικά τις συγκρούσεις ενός διχασμένου κοινωνικού σώματος, αντανακλώντας τις, διαπερνώνται και τέμνονται από τις αντιθέσεις αυτές. Όπως ορθά παρατηρεί η ελληνική συνταγματική θεωρία, οι «ταξικοί και εν γένει κοινωνικοπολιτικοί ανταγωνισμοί συνεχίζονται στο πλαίσιο του Συντάγματος», ούτως ώστε αυτό να «λειτουργεί ως θεμελιώδης κανόνας διαδικασίας, μέσα στην οποία συντελείται και συστηματοποιείται δυναμικά η κοινωνική σύγκρουση». Δεν είναι νοητή επομένως ούτε η μονολιθική ιδεολογική ενότητα του Συντάγματος, αλλά ούτε και η αφηρημένη ιεράρχηση των επιμέρους δικαιωμάτων, εφ' όσον αυτά αποτελούν ιστορικές αποκρυσταλλώσεις συγκεκριμένων κοινωνικών συσχετισμών και αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων, που αποκτούν μάλιστα υλική υπόσταση αντεπιδρώντας και αναπαράγοντας την κοινωνική υποδομή. Κατά συνέπεια, όλα τα δικαιώματα, ακόμη και το δικαίωμα στο πρωταρχικό αγαθό της ζωής, είναι νομικά ισότιμα και ισοδύναμα μεταξύ τους στην κοινωνική ολοκλήρωση και στην θεσμική απορρόφηση των συγκρούσεων.

Ενώ όμως δεν μπορεί να γίνει, σύμφωνα με όσα προεκτέθηκαν μία αφηρημένη, a priori, ποιοτική σύγκριση και κατάταξη των συνταγματικών δικαιωμάτων, επιβάλλεται η εξατομικευμένη στάθμιση τους σε περίπτωση μεταξύ τους σύγκρουσης. Η συγκεκριμένη αυτή αξιολόγηση, έχοντας ως αφηρητά την αποδοχή της ισοτιμίας των συνταγματικών διατάξεων και λαμβάνοντας υπ' όψη τις ρητά διατυπωμένες συνταγματικές επιφυλάξεις και εξαιρέσεις και τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές (ανθρώπινη αξία, ελευθερία, ισότητα) πρέπει να στηρίζεται σε αντικειμενικά δεδομένα, όπως εμφανίζονται στην υπό κρίση περίπτωση : αφ' ενός θα πρέπει να σταθμίζονται τα συγκρουόμενα συμφέροντα, τα υλικά αγαθά δηλαδή, τα οποία διακυβεύονται, με την βοήθεια της αρχής της αναλογικότητας και εν όψει πάντοτε των πραγματικών συνθηκών της συγκυρίας. Αφ' ετέρου όμως θα πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη και η ιστορική αξιολόγηση των αγαθών αυτών, το πώς δηλαδή αντιμετωπίζονται την συγκεκριμένη στιγμή από την κυρίαρχη κοινωνική αντίληψη. Εξάλλου είναι πιθανό σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές να δοθούν διαφορετικές απαντήσεις στο ίδιο πρόβλημα, ούτως ώστε να προκρίνεται άλλοτε η εφαρμογή του ενός και άλλοτε του άλλου δικαιώματος, χωρίς να έχουν μεταβληθεί ουσιαστικά ούτε τα αντιτιθέμενα έννομα αγαθά ούτε το γράμμα των συνταγματικών διατάξεων πράγμα το οποίο αποτελεί μόνο φαινομενικά παράδοξο. Η ιστορική εξέλιξη πάντοτε επιφέρει και την αντίστοιχη εξέλιξη του νοηματικού περιεχομένου του συνταγματικού κανόνα, ευθέως ανάλογα με την μεταβολή των κυρίαρχων αντιλήψεων. Και αυτό

γιατί η βασικότερη λειτουργία του Συντάγματος είναι ακριβώς η διατήρηση της ενότητας της πολιτικής κοινωνίας, η ολοκλήρωσή της και επομένως, όπως εύστοχα παρατηρείται, «η ερμηνεία του Συντάγματος πρέπει να στηρίζεται και στην αρχή της ολοκλήρωσης. Η αρχή αυτή υπαγορεύει την αναζήτηση εκείνη της ερμηνευτικής λύσης που συμβάλλει στην διατήρηση της πολιτειακής ενότητας μέσα από μία όσο το δυνατόν ευρύτερη κοινωνική συγκατάθεση(consensus)”.

Το γεγονός ότι η ζωή ως συνταγματικό αγαθό καθορίζεται από τις κοινωνικές αντιλήψεις, διευρύνει το εύρος της συνταγματικής προστασίας που της αναλογεί. Σήμερα, λόγω των κινδύνων που συνεπάγονται οι εξελίξεις των βιοιατρικών επιστημών, η ζωή δεν προστατεύεται πλέον μόνο στο επίπεδο του μεμονωμένου ατόμου αλλά και στο επίπεδο του ανθρώπινου είδους.²

2.1 ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗ

2.1.1 Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

Το δικαίωμα κατοχυρώνεται σε όλα τα σημαντικά διεθνή κείμενα. Σχετικές διατάξεις περιλαμβάνουν:

- ✓ η Οικουμενική διακήρυξη των δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 3 «έκαστος έχει δικαίωμα επί της ζωής», η οποία διασφαλίζει ένα από τα σπουδαιότερα ανθρώπινα δικαιώματα, εκείνο της ανθρώπινης ζωής. πάνω στο οποίο η επιτροπή ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει διατυπώσει το παρακάτω σχόλιο : « το δικαίωμα στη ζωή είναι το πιο θεμελιώδες από τα δικαιώματα του ανθρώπου. Είναι το υπέρτατο δικαίωμα από το οποίο καμιά παρέκκλιση δεν επιτρέπεται, ακόμα και σε περιπτώσεις δημοσίου κινδύνου, ο οποίος απειλεί την ύπαρξη του έθνους.» και
- ✓ το Διεθνές Σύμφωνο των Ηνωμένων Εθνών για τα Ατομικά και Πολιτικά δικαιώματα (άρθρο 6 παρ. 2), επίσης
- ✓ η Διακήρυξη των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 12/4/1989 (άρθρο 22),

² Κατρούγκαλος Γιώργος, «Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο», εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 15-22

- ✓ η Αμερικανική Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (άρθρο 4),
- ✓ η Αφρικανική Χάρτα των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 4),
- ✓ η Σύμβαση για την Καταστολή του εγκλήματος της γενοκτονίας. Σημαντικότερη ρύθμιση πάντως για την ελληνική έννομη τάξη, λόγω της αυξημένης τυπικής ισχύος της και ιδίως λόγω της δυνατότητας ατομικής προσφυγής, είναι αυτή του
- ✓ άρθρου 2 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Κατ' αυτή, «το δικαίωμα κάθε προσώπου στη ζωή προστατεύεται από τον νόμο».
- ✓ Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις όμως, η κατοχύρωση του δικαιώματος περιορίζεται στην πανηγυρική διακήρυξή του, χωρίς να καθορίζεται επακριβώς ούτε ο πυρήνας του ούτε τα όριά του, πράγμα που μάλλον θεωρείται από τους συντάκτες των κειμένων ως αυτονόητο.

Σε επίπεδο εθνικών Συνταγμάτων κυριαρχεί η ίδια γενικότητα. Από τα συνταγματικά κείμενα, τα μεν παλαιότερα δεν περιέχουν καν ρητή αναφορά στο δικαίωμα στη ζωή, τα δε πλέον πρόσφατα αναφέρονται σε αυτό, χωρίς όμως την αναγκαία εξειδίκευση και τυποποίηση που θα απέτρεπε συγχύσεις ως προς την εφαρμογή του. Ρητή αναφορά περιέχει το

- Πορτογαλικό Σύνταγμα του 1976/1989 (άρθρο 24, «καθένας απολαμβάνει το δικαίωμα στη ζωή»),
- το Ισπανικό του 1978 στο άρθρο 10 απρ. 2 αυτού με τίτλο: «Περί των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και Καθηκόντων» ορίζει πως: «οι κανόνες οι σχετικοί με τα θεμελιώδη δικαιώματα και τις ελευθερίες που αναγνωρίζει το σύνταγμα, ερμηνεύονται σύμφωνα με την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τις διεθνείς συνθήκες και συμφωνίες για τα ίδια θέματα, τις οποίες έχει επικυρώσει η Ισπανία που σημαίνει, ότι το άρθρο 3 της ομώνυμης Διακήρυξης περιεβλήθη στην Ισπανία Συνταγματική ισχύ, σε συνδυασμό δε με τις διατάξεις του άρθρου 2 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως «Δια την προάσπισιν των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών» (εφεξής ΕΣΔΑ) η οποία και αυτή ενσωματώθηκε στο Ισπανικό Σύνταγμα, προκύπτει ότι η ζωή

προστατεύεται από συγκεκριμένες διατάξεις Συνταγματικής ισχύος. Άλλωστε στο άρθρο 15 του αυτού Συντάγματος, διαγορεύεται, ότι όλοι έχουν δικαίωμα στη ζωή και στη φυσική και ηθική ακεραιότητα και ότι η θανατική ποινή καταργείται, διατηρούμενη κατ' εξαίρεση όταν προβλέπεται από στρατιωτικούς ποινικούς νόμους και πάντως σε καιρό πολέμου.

Η διάταξη φαίνεται να είναι αντίστοιχη προς τη διάταξη του άρθρου 5 παρ. 2 του Ελληνικού Συντάγματος 1975, αν και εδώ δεν υπάρχει όμοια διατύπωση, αλλά η λέξη «όλοι», θα πρέπει να ερμηνευθεί ότι αφορά βεβαίως και τους αλλοδαπούς.

- το Ιταλικό Σύνταγμα του 1948 και στο άρθρο 27 εδ. 4 με πολύ θάρρος-είναι αλήθεια- ο Συνταγματικός νομοθέτης διεκέλευσε ότι: «Η ποινή του θανάτου δεν συγχωρείται παρά μόνο στις περιπτώσεις που προβλέπονται από τους στρατιωτικούς νόμους σε καιρό πολέμου».
- το Σοβιετικό Σύνταγμα του 1977, στον πρόλογό του υμνολογεί και καθαγιάζει την «εγκαθίδρυση της δικτατορίας του προλεταριάτου», στο δε άρθρο 57 αναγνωρίζει στους πολίτες της ΕΣΣΔ το δικαίωμα δικαστικής προστασίας από τις προσβολές και κατά της ζωής των πολιτών. Αυτό σήμαινε βεβαίως, ότι η προσβολή κατά της ζωής θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο δίκης σε περίπτωση διασώσεώς του από τον ίδιο το φορέα ως πολιτικώς ενάγοντα, σε περίπτωση δε καταλύσεως (της ζωής), από τους έχοντες δικαίωμα πολιτικής αγωγής οικείου του θύματος για ψυχική οδύνη, κάτι που διαλαμβάνεται στις ποινικές νομοθεσίες όλων των κρατών. Αλλ' η προμετωπίδα του Συντάγματος αυτού, δηλαδή, η υφισταμένη και διατηρούμενη με Συνταγματική ισχύ δικτατορία του προλεταριάτου, δεν γνωρίζουμε πόσο θα υποβάθμιζε την προρρηθείσα διάταξη του άρθρου 57, όταν ο πολίτης της ΕΣΣΔ ενεργούσε ενάντια στη διακηρυγμένη παραπάνω αρχή. Τότε και επειδή θεωρητικά ο Σοβιετικός άνθρωπος απολάμβανε όλων των «κοινωνικών δικαιωμάτων του», η εναντίωσή του στο καθεστώς, δεν μπορούσε να ερμηνευθεί άλλως πως, παρά ως διατάραξη του νου. Από εκεί και το γνωστό αρχιπέλαγος Γκουλάγκ του Νομπελίστα Σολτζενίτσιν.
- Το Γιουγκοσλαβικό Σύνταγμα του 1974 στο κεφάλαιο V αυτού διαλαμβάνει διάταξη περί προστασίας του προσώπου (του ανθρώπου) και του σεβασμού της ανθρωπίνης αξιοπρέπειάς του. Όμως ευθύς αμέσως τίθεται η αίρεση που δεν είναι άλλο τι, ει μη δαμόκλειος σπάθη για τις περιπτώσεις διαφορετικής από μέρους

των πολιτών, πλην της κομμουνιστικής επιλογής. Γιατί «οι ελευθερίες και τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη περιορίζονται μόνον από τα ίσα δικαιώματα και ελευθερίες των άλλων και από τα συμφέροντα της σοσιαλιστικής κοινωνίας». Έκφραση βαρύγδουπη που επιδέχεται οιαδήποτε ερμηνεία και υπομνηματίζει έμμεση, πλην σαφή, κατάργηση των πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών.

- το σχέδιο του Πολωνικού Συντάγματος, για τη μετακομμουνιστική Πολωνία, στη μεν παράγραφο 1 του άρθρου 21 διαγορεύει ότι «κάθε ανθρώπινο όν έχει δικαίωμα στη ζωή από τη σύλληψή του», επεκτείνοντας έτσι την προστασία του δικαιώματος στη ζωή στον nasciturus και μάλιστα από τη σύλληψή του, στη δε παράγραφο 2 του ίδιου, προβλέπει ρητή διάταξη καταργήσεως της θανατικής ποινής.
- το Ιρλανδικό Σύνταγμα του 1987 (άρθρο 40 παρ. 3 εδ. 3) και βεβαίως
- ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης του 1949, που δεν είναι άλλο τι παρά ο Συνταγματικός Χάρτης της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Δυτικής Γερμανίας, στο άρθρο 1 παρ. 1 αυτού διαλαμβάνει ότι: «η αξιοπρέπεια του ανθρώπου είναι απρόσβλητη. Κάθε κρατική εξουσία είναι υποχρεωμένη να τη σέβεται και να την προστατεύει», στη δε παράγραφο 2 του επόμενου άρθρου 2 υπάρχει διαγόρευση ότι : «καθένας έχει δικαίωμα στη ζωή και στη σωματική ακεραιότητα».
- Στο άρθρο 5 παρ. 2 Σ. ο ημέτερος Συνταγματικός νομοθέτης εκφράζεται περισσότερο συγκεκριμένα, διότι δεν αναγνωρίζει το αυτονόητο σήμερα δικαίωμα στη ζωή, αλλά θέτει αυτή ρητά υπό την προστασία της πολιτείας.³

³ Κατρούγκαλος Γιώργος, «Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο», εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ.27-28 &

Καράμπελας Δ.Λάμπρος, «Η ευθανασία και το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο», εκδ. Εστία, Αθήνα 1987,σελ.30 &

Σοφουλάκης Λάμπρος, «Η προστασία της ανθρώπινης ζωής:κατά το Σύνταγμα και τους νόμους»,Αφοί Σάκκουλα, Αθήνα 1994,σελ.36-39,41-42 &

Μαυριάς Κ. Παντελής Αντ., «Συνταγματικά Κείμενα»,2^η έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990, σελ. 642,686,717-718,770,832.

2.1.2. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

Στην ελληνική συνταγματική τάξη πανηγυρική διατύπωση του δικαιώματος στη ζωή, περιέχεται για πρώτη φορά στο Σύνταγμα της Τροιζήνας (άρθρο 12): «η ζωή (...) εκάστου, εντός της Επικρατείας ευρισκομένου, είναι υπό την προστασία των νόμων». Καμία αναφορά στο δικαίωμα στη ζωή δεν περιλαμβάνεται στα Συντάγματα του 1844, 1864 και 1911, μάλλον επειδή θεωρήθηκε περιττή. Με πρόταση τέλος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου συμπεριλήφθηκε στο άρθρο 6 του Συντάγματος του 1925 διάταξη κατά την οποία «Όλοι, όσοι ευρίσκονται εντός των ορίων της Ελληνικής Δημοκρατίας απολαύουν απολύτου προστασίας της ζωής και της ελευθερίας των αδιακρίτως εθνικότητας, θρησκείας και γλώσσας». Αυτή η διατύπωση επαναλαμβάνεται αυτούσια στα Συντάγματα του 1927 (άρθρο 7), 1952 (άρθρο 13) και στο άρθρο 5 παρ. 2 του ισχύοντος Συντάγματος του 1975/1986/2001, με την προσθήκη στο τελευταίο επιπλέον και της «τιμής» ως αντικειμένου της συνταγματικής προστασίας.

Το Σύνταγμα του 1975/1986/2001 συγκεκριμένα προβλέπει σχετικά στα άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 2 ως εξής, αντίστοιχα : «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας», και «όλοι όσοι βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων. Εξαιρέσεις επιτρέπονται στις περιπτώσεις που προβλέπει το Διεθνές Δίκαιο.»

Στο Σύνταγμα του 1975/1986/2001 το δικαίωμα στη ζωή κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 παρ.2 κατ' αρχήν ως θεμελιώδες αμυντικό ατομικό δικαίωμα. Η αξίωση που απορρέει απ' αυτό συνίσταται, σε απόκρουση των επεμβάσεων του κράτους που θίγουν το προστατευόμενο έννομο αγαθό, που είναι βεβαίως η ανθρώπινη ζωή και η φυσική υπόσταση και ακεραιότητα του κάθε φυσικού προσώπου.

Στα πλαίσια της υποκειμενικής-αμυντικής αυτής λειτουργίας του δικαιώματος δεν προστατεύεται η ανθρώπινη ζωή στην αφηρημένη της έννοια, αλλά η συγκεκριμένη ζωή «εκάστου προσώπου». Κατά συνέπεια η ζωή του κάθε προσώπου προστατεύεται ως αυτοσκοπός, ανεξάρτητα από άλλους σκοπούς και συμφέροντα που συμπλέκονται με αυτή. Επίσης κατά λογική αναγκαιότητα, η προστασία ισχύει μόνον εφ' όσον το

επιθυμεί ο εκάστοτε θιγόμενος άνθρωπος, ο οποίος παραμένει κύριος της ζωής του, ως προς το να την «διαθέσει» όπως επιλέξει, αρκεί βεβαίως να μην προσβάλλεται με τη δραστηριότητά του άλλος κανόνας της συνταγματικής τάξης και ιδίως η ανθρώπινη αξία.

Η αντίστοιχη συνταγματική υποχρέωση που βαρύνει το κράτος έχει θετικό και αρνητικό περιεχόμενο. Αρνητικά συνίσταται στην υποχρέωση αποχής (*non facere*) από πράξεις που θίγουν τον πυρήνα του δικαιώματος, θετικά στην υποχρέωση παροχής προστασίας, τόσο προληπτικά, όσο και όταν η ζωή του φορέα του τίθεται σε κίνδυνο και μάλιστα όχι μόνο από πράξεις ή παραλείψεις οργάνων του, αλλά και από πράξεις ιδιωτών ή και από τυχηρά γεγονότα. Τα προληπτικά και κατασταλτικά αστυνομικά μέτρα που υποχρεώνεται να λάβει το κράτος κατά ιδιωτών αποτελούν αναπόσπαστο συμπλήρωμα του αμυντικού χαρακτήρα του δικαιώματος.

Εξαιτίας της θετικής αυτής διάστασης της αξίωσης που απορρέει από το άρθρο 5 παρ. 2 Σ, εκτός από ένα υποκειμενικό δικαίωμα, καθιερώνεται και ένας κανόνας αντικειμενικού δικαίου προστασίας της ανθρώπινης ζωής σε όλες τις εκφάνσεις της. Υπό την αντικειμενική αυτή διάσταση, η συνταγματική προστασία λειτουργεί όχι μόνο υπέρ των συγκεκριμένων κάθε φορά ατόμων αλλά και απρόσωπα, πχ θέτοντας όρια στη γενετική έρευνα όταν θέτει σε κίνδυνο τη μελλοντική υπόσταση του ανθρωπίνου γένους. Για το λόγο αυτό βρίσκεται εντός των πλαισίων του άρθρου 5 παρ. 2 Σ και η παρεχόμενη προς το έμβρυο προστασία, μολονότι αυτό δεν είναι ούτε πλήρες υποκείμενο δικαίου ούτε αποτελεί ακόμη ολοκληρωμένη ανθρώπινη ζωή. Επίσης από την αντικειμενική αυτή πλευρά απορρέει και η υποχρέωση του κράτους να μεριμνά για τη λήψη γενικών και απρόσωπων μέτρων για την εξασφάλιση της υγείας και της ασφάλειας όλων των πολιτών, ακόμη και χωρίς- ή πριν προβληθεί από κάποιον πολίτη η σχετική αξίωση, όχι όμως και εναντίον της βούλησής του. Κατά τον Κ. Ν. Βουγιούκα, «η ζωή συνιστά δικαίωμα και όχι υποχρέωση για τον φορέα της» και κατά τον Π. Δαγτόγλου, « το Σύνταγμα προστατεύει την ζωή και την σωματική και ψυχική ακεραιότητα κάθε συγκεκριμένου ανθρώπου. Τα έννομα αυτά αγαθά υπάρχουν επομένως κατ' αρχήν μόνο αν και εφόσον το επιθυμεί ο εκάστοτε θιγόμενος άνθρωπος».

Βέβαια κατά τα διδάγματα της κοινής πείρας και υπό κανονικές συνθήκες η θέληση αυτή πρέπει να θεωρείται ότι τεκμαίρεται, προκειμένου για το θεμελιώδες αγαθό της ζωής. Εάν όμως ο πολίτης για οποιονδήποτε λόγο συνειδητά και με έγκυρη νομικά

βούληση δεν επιθυμεί τη διατήρησή του, στα πλαίσια π.χ. μιας εκφρασμένης επιθυμίας αυτοκαταστροφής, το δικαίωμα στη ζωή δεν μπορεί να αποτελέσει φραγμό στην ελευθερία αυτοκαθορισμού του.⁴

2.2 ΦΟΡΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

Φορείς του δικαιώματος είναι κάθε φυσικό πρόσωπο, προφανώς και οι αλλοδαποί, δεδομένου ότι η προστασία δεν περιορίζεται στους Έλληνες πολίτες, αλλά σε «όλους όσους βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια... αδιακρίτως εθνικότητας, φυλής, γλώσσας, θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων» κάτι που προκύπτει και από μια σπουδαία ρήτρα του συντάγματός μας, που τέθηκε ως ακροτελεύτιο εδάφιο της ανωτέρω παραγράφου 2 του άρθρου 5 αυτού. Είναι απόλυτη, ανενδοίαστη και επιτακτική: «απαγορεύεται η έκδοση αλλοδαπού που διώκεται για τη δράση του υπέρ της ελευθερίας». Γιατί άραγε αυτή η άνευ επιφυλάξεως νόμος συνταγματική προσταγή; και εδώ χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια ανευρίσκει ο μελετητής σαν ένα από τους σκοπούς, την προστασία της ανθρώπινης ζωής, ως υπέρτατης αξίας και πανανθρώπινου εννόμου αγαθού, γιατί ο υπέρ της ελευθερίας δρών στην πατρίδα του, εκδιδόμενος, δυνατόν να αντιμετωπίζει ποινή θανάτου, αφού στις περισσότερες χώρες όπου αναπτύσσονται απελευθερωτικά μέτωπα οι κρατούντες εθέσπισαν και θανατική ποινή για τους αγωνιζόμενους. Συνάγεται καθαρά λοιπόν ότι ο νόμος δεν μπορεί να καθιερώσει σχετικά με τη ζωή, την τιμή και την ελευθερία του αλλοδαπού προστασία περισσότερο περιορισμένη από εκείνη που προβλέπεται για τους ημεδαπούς. Είναι έτσι ολοφάνερο, ότι η συνταγματική προστασία της ζωής, δεν αφορά μόνον τους Έλληνες πολίτες, αλλά όλους τους διαμένοντες ή καταφυγόντες στην επικράτεια και έτσι η διάταξη αυτή εναρμονίζεται με την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων. Φορείς του είναι και οι ανήλικοι, οι πνευματικά και

⁴ Κατρούγκαλος Γιώργος, «Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο» εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 28-33 &

Σοφουλάκης Λάμπρος, «Η προστασία της ανθρώπινης ζωής: κατά το Σύνταγμα και τους νόμους», Αφοί Σάκκουλα, Αθήνα 1994, σελ. 40 &

Δαγτόγλου Π.Δ., «Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα», τ. Α', εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σελ. 212 &

Βουγιούκας Κ.Ν., «Ευθανασία και ανθρωποκτονία εν συναινέσει», Τιμητικός τόμος Βαμβέτσου, σελ. 68 &

«Το Σύνταγμα της Ελλάδος 1975/1986/2001», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 3,6

σωματικά ασθενείς και οι ανίκανοι για δικαιοπραξία, δεδομένου ότι για την απόλαυση των συνταγματικών δικαιωμάτων απαιτείται απλώς η γενική ικανότητα δικαίου και όχι η δικαιοπρακτική ικανότητα και δεν μπορεί να γίνει νοητή η ύπαρξη «ανάξιας να ζει ζωής» σε μια φιλελεύθερη συνταγματική τάξη. Σε καμιά περίπτωση φορέας του δεν είναι το κράτος, δεδομένου ότι αυτό μπορεί να είναι μόνο υποκείμενο συνταγματικών υποχρεώσεων και αρμοδιοτήτων, ουδέποτε όμως δικαιωμάτων.⁵

2.3 ΑΝΕΚΤΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ

Κατά την διατύπωση του άρθρου 5 παρ. 2 του Συντάγματος η προστασία της ζωής είναι «απόλυτη». Βεβαίως αυτό δεν σημαίνει ότι το δικαίωμα δεν έχει περιορισμούς, άλλοι από τους οποίους προβλέπονται ρητά από το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ και άλλοι προκύπτουν λόγω της σύγκρουσης του με το πεδίο ισχύος άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων. Άλλωστε και η άσκηση του δικαιώματος αυτού αναγνωρίζεται από την έννομη τάξη υπό την αίρεση ότι δεν θέτει σε αμφισβήτηση την δική της ύπαρξη.

Κυριότερο περιορισμό στα πλαίσια αυτά-εκτός από την περίπτωση του πολέμου- αποτελεί η δυνατότητα της πολιτείας να επιβάλλει την ποινή του θανάτου, η οποία αν και έχει σθεναρά υποστηριχθεί ότι είναι αμφίβολης αποτελεσματικότητας και ότι αντιβαίνει προς την γενική αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας του άρθρου 2 παρ. 2 Σ, σαφώς προκύπτει η –έμμεση-συνταγματική της κατοχύρωση από την απαγόρευση επιβολής της στο άρθρο 7 παρ. 3 Σ μόνο για τα πολιτικά εγκλήματα. Κατά την παράγραφο μάλιστα 1 του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ επίσης επιτρέπεται η επιβολή της θανατικής ποινής «υπό δικαστηρίου», εν περιπτώσει αδικήματος τιμωρουμένου υπό του νόμου». Αντιθέτως το Έκτο Πρωτόκολλο της προβλέπει την κατάργησή της σε περίοδο ειρήνης και τη μη δυνατότητα επαναφοράς της, όπως άλλωστε έμμεσα, αλλά σαφώς και το Διεθνές Σύμφωνο περί των Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων των Η.Ε.(άρθρ.6 παρ. 2-6).

⁵ Κατρούγκαλος Γιώργος, «Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο», εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 43-44 &

Σοφουλάκης Λάμπρος, «Η προστασία της ανθρώπινης ζωής:κατά το Σύνταγμα και τους νόμους», Αφοί Σάκκουλα, Αθήνα 1994, σελ. 40-41 &

Γεωργόπουλος Κωνσταντίνος, «Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο», 9^η έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 487

Μολονότι το άρθρο 5 παρ. 2 δεν είναι μεταξύ εκείνων των οποίων η ισχύς αναστέλλεται κατά την διάρκεια της κήρυξης της χώρας σε κατάσταση ανάγκης (άρθρο 48 παρ. 1 Σ), σε περίπτωση πολέμου δεν παρέχει προστασία ούτε ως προς την διακινδύνευση της ζωής του στρατευμένου πολίτη ούτε, προφανώς, ως προς τη ζωή του εχθρού. Η εξαίρεση αυτή απορρέει ευθέως από την συνταγματική υποχρέωση κάθε Έλληνα «να συντελεί στην άμυνα της πατρίδας» (4 παρ. 6 Σ), ενώ προβλέπεται ρητά και από το άρθρο 15 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, προκειμένου περί κανονικών πολεμικών πράξεων.

Άλλοι περιορισμοί προβλέπονται ρητά και τυποποιούνται από την δεύτερη παράγραφο του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ

- I) για να εξασφαλισθεί η άμυνα κάθε προσώπου από παράνομη επίθεση,
- II) στα πλαίσια νόμιμης σύλληψης ή προσπάθειας απόδρασης κρατουμένου και για
- III) την καταστολή, σύμφωνα με το νόμο, εξέγερσης ή στάσης.

Περιπτώσεις σύγκρουσης (περιορισμού) του δικαιώματος στη ζωή με άλλα συνταγματικά δικαιώματα όπως με το δικαίωμα της προσωπικής ελευθερίας (5 παρ 3 Σ), της ανάπτυξης της προσωπικότητας (5 παρ. 1 Σ) και της προστασίας της ιδιωτικής ζωής (9 παρ. 1 Σ) συναντώνται συχνά.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας ακόμη περιορισμός του δικαιώματος στη ζωή, η ευθανασία, η οποία αποτελεί και το αντικείμενο της παρούσης εργασίας.⁶

⁶ Κατρούγκαλος Γιώργος, «Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο», εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 33-37

3. ΟΡΙΣΜΟΣ - ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑΣ

- Ευαγγέλου Ιάσων, Το πρόβλημα της ευθανασίας:

«Ευθανασία (ευ-θάνατος) είναι η πρόκληση ανώδυνου σωματικά και ψυχικά θανάτου από ευσπλαχνία σε ανθρώπους που βρίσκονται στο τελικό στάδιο κάποιας ανιάτης αρρώστιας ή βαρύτατου τραυματισμού ή οξείας δηλητηρίασης με σκοπό τη λύτρωση τους και ύστερα από προσωπική τους επιθυμία. Βασικό κίνητρο στην πράξη αυτή θεωρείται ο οίκτος, η αγάπη και ο σεβασμός στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου».

- Ανδρουλάκης Νικόλαος, Ποινικόν Δίκαιον-Ειδικόν Μέρος:

«Ευθανασία είναι η σύντμηση της επιθανατίου αγωνίας ενός επωδύνως θνήσκοντος».

- Γενική Εγκυκλοπαίδεια Σύγχρονων Γνώσεων «Υδρία Cambridge 'Ηλιος :

Ευθανασία : «ο δια τεχνητών μέσων ανώδυνος τερματισμός της ζωής, συνήθως από λόγους ευσπλαχνίας, για την απαλλαγή από χρόνιους πόνους ή ταλαιπωρία».

- Κουτσελίνη Αντ. Μιχαλοδημητράκη Μαν., Ιατρική Ευθύνη-Γενικά και Ειδικά Θέματα ιατρικής αμέλειας και ιατρικής ευθύνης:

«Με τον όρο ευθανασία νοούμε ενταύθα την τεχνητή ευθανασία, όταν δηλονότι δια τεχνικών μέσων και κατά κανόνα ανωδύνως επιταχύνωμεν τον θάνατον ενός ανιάτως πάσχοντος και δεινώς υπό αλγηδόνων τυραννουμένου»,

- Καίσαρης Παναγιώτης, Περί ευθανασίας:

«Το πιο αμφισβητούμενο θέμα στη νομική επιστήμη είναι το ζήτημα της ευθανασίας. Με τον όρο « ευθανασία» δεν εννοούμε γενικά την αφαίρεση ανθρώπινης ζωής, αλλά την περίπτωση που απλώς επιταχύνουμε το θάνατο κάποιου ανθρώπου ο οποίος με επιστημονική βεβαιότητα θα υποκύψει στο μοιραίο, για να απαλλαγεί από το μαρτύριο του επιθανατίου πόνου και της αγωνίας. Επομένως η ευθανασία δεν είναι αυτοκτονία, η οποία είναι ποινικά αδιάφορη και δεν αποτελεί για τον τρίτο συμμετοχή

στην αυτοκτονία άλλου, αλλά είναι αυστηρά καταδικαστέα μόνο από θρησκευτική άποψη».

- Πάπυρος Λαρούς, Γενική Εγκυκλοπαίδεια :

«Κατά την ιατρική, «ευθανασία» είναι μέθοδος πρόκλησης του θανάτου χωρίς οδυνηρά συμπτώματα, προς συντόμευση της αγωνίας και μοιραίας έκβασης νόσου ή και προς εκτέλεση επιδιώξεων που καθορίζονται από την πολιτεία (ποινή θανάτου-ευγονική νομοθεσία).»⁷

3.1 ΕΙΔΗ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑΣ

3.1.1. ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΗ Η ΑΜΕΣΗ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ

Είναι η ενεργός ή άμεση επέμβαση στον ετοιμοθάνατο για να συντομευθεί το δράμα του. Η θανάτωση αφορά τον βαρύτερα πάσχοντα ετοιμοθάνατο και επέρχεται με κάποια ιατρική μέθοδο, συνήθως με ένεση φαρμάκου. Την απόφαση για την ενεργητική ευθανασία μπορεί να την πάρει ο ίδιος ο ασθενής, αν έχει αίσθηση συνείδησης ή συγγενικά ή φιλικά του πρόσωπα ή οι θεράποντες ιατροί του.

3.1.1.1. Ενεργητική ευθανασία κατόπιν επιθυμίας του ίδιου του αρρώστου (εθελοντική ευθανασία)

Οι υπέρμαχοι της ενεργητικής ευθανασίας υποστηρίζουν ότι ο άνθρωπος έχει το δικαίωμα και την ελευθερία να επιλέξει τον θάνατο από μια ζωή ανάξια να τη ζήσει κανείς. Και οι άλλοι πρέπει να σεβαστούν την επιθυμία του για ευθανασία και για έναν αξιοπρεπή θάνατο, φτάνει η επιθυμία του για ευθανασία να προέρχεται από ένα πρόσωπο που συνειδητοποιεί πραγματικά την αφόρητη κατάσταση στην οποία έχει

⁷ Ευαγγέλου Ιάσων, «Το Πρόβλημα της Ευθανασίας», εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σελ. 11 &

Ανδρουλάκης Νικόλαος Κ., «Ποινικόν Δίκαιον-Ειδικόν Μέρος», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 1974, σελ.25&

Γενική Εγκυκλοπαίδεια Σύγχρονων Γνώσεων «Υδρία Cambridge Ήλιος, εκδ. Τέσσερα Έψιλον, τ. 5^{ος}, σελ. 1493 &

Κουτσελίνη Αντ. Μιχαλοδημητράκη Μαν., «Ιατρική Ευθύνη-Γενικά και Ειδικά Θέματα ιατρικής αμέλειας και ιατρικής ευθύνης», εκδ. Γκούτενμπερκ, Αθήνα 1984, σελ. 139 &

Καίσαρης Ανδρ. Παναγιώτης, «Περί ευθανασίας», εκδ. Αρχαϊκές, Πάτρα 1999, σελ.13 &

Πάπυρος Λαρούς, «γενική εγκυκλοπαίδεια», τ. 6, σελ.932

περιέλθει και δεν αρκείται σε «λόγια» που κάθε τόσο τα αναιρεί. Μια τέτοια ειλικρινής επιθυμία για ευθανασία δεν είναι τόσο συχνή όσο θα υπέθετε κανείς και αφορά συνήθως πρόσωπα που βρίσκονται κάτω από ψυχικό stress ή έχουν αφόρητους πόνους (δεμένοι κάποτε σε αναπηρική πολυθρόνα και ακάθαρτοι).

Κατά την εθελοντική ευθανασία ο άρρωστος μπορεί να υπογράψει ένα έντυπο που να γράφει ότι μετά από μια βαριά κωματώδη κατάσταση αν ανανήψει και επανέλθει σε μια ζωή «φυτού», δεν επιθυμεί την άσκοπη αυτή παράταση της ζωής του με τεχνητά μέσα.

Μπορεί επίσης να υπογράψει σχετικό έγγραφο ενώπιον μαρτύρων ως συμβολαιογραφική πράξη (Διαθήκη ή Συμβόλαιο θανάτου), με το οποίο θα εκχωρείται το δικαίωμα σε τρίτους όπως διακοπεί η θεραπεία που αποσκοπεί σε μια ζωή μη επιθυμητή.

3.1.1.2. Ενεργητική ευθανασία κατόπιν επιθυμίας συγγενών και φίλων του αρρώστου.

Η ευθανασία αυτή αφορά περιπτώσεις όπου η διαδικασία του θανάτου είναι τόσο μακροχρόνια και βασανιστική ώστε άνθρωποι του συγγενικού και φιλικού περιβάλλοντος του αρρώστου αισθάνονται την υποχρέωση να πάρουν την πρωτοβουλία για λογαριασμό του αρρώστου ο οποίος έχει απώλεια της συνείδησης(βρίσκεται σε κώμα). Αυτό γίνεται από αγάπη και οίκτο προς τον άρρωστο που δεν διάγει μια ζωή αντάξια του ανθρώπου αλλά έναν «βίον αβίωτον» αφόρητον, επώδυνον και αναξιοπρεπή. Έτσι τον απαλλάσσουν απ' την «δυσθανασία» και τον λυτρώνουν.

Συνήθως όμως οι γιατροί –στην καθημερινή τους πράξη- αν και πιστεύουν στην αναγκαιότητα της ευθανασίας, αποφεύγουν να είναι αυτοί που θα την επιφέρουν. Ως καθήκον τους θεωρήθηκε ο τριπλούς κανόνας : «να θεραπεύουν κάποτε, να ανακουφίζουν πολλάκις, να παρηγορούν πάντοτε».

Επειδή η απόφαση για τη ζωή και το θάνατο, όπως και για τη γέννηση νέων ανθρώπων, είναι καθαρά προσωπική υπόθεση του καθενός, η αποδοχή της ενεργητικής ευθανασίας είναι σεβαστή ως επιθυμία του ίδιου του αρρώστου, ο οποίος

πριν ακόμα αρρωστήσει, πρέπει να έχει διατυπώσει αυτή την επιθυμία του εγγράφως και ενώπιον μαρτύρων σε ένα είδος διαθήκης. Έτσι αν η ατυχία του τον οδηγήσει σ' αυτήν την απευκτέα κατάληξη, ένα συμβούλιο ιατρών(μαζί με τους συγγενείς του) μπορεί να αποφαινεται υπέρ της ενεργητικής ευθανασίας. Και μάλιστα, επειδή η συνείδηση του βαρέως πάσχοντος δεν είναι μια φυσιολογική συνείδηση, θα πρέπει να γίνεται μνεία μέσα στη διαθήκη ότι η αντίθετη επιθυμία του : άρνησης της ευθανασίας σ' αυτή την τελευταία φάση της ζωής, να μη λαμβάνεται υπόψη.

3.1.1.3. Διάφοροι λόγοι οικονομικών συμφερόντων από τους κληρονόμους είναι δυνατόν να σταθούν αιτία επηρεασμού του φρονήματος του αρρώστου (ύστερα από έντεχνη υποβολή και «πλύση εγκεφάλου» από τους συγγενείς)

Παρόλη την αντίθεση της χριστιανικής εκκλησίας για την ευθανασία γενικά, η ενεργητική ευθανασία σε εξαιρετικές –οριακές περιπτώσεις-, άρχισε να γίνεται αποδεκτή από πολλούς προτεστάντες και καθολικούς ιερείς και θεολόγους αλλά και καθηγητές χριστιανικής ηθικής πανεπιστημίων. Από την ανθρωπιστική και φιλοσοφική (ορθολογική) άποψη, η ευθανασία γενικά κρίνεται ως παραδεκτή και ευπρόσδεκτη.

3.1.2. ΠΑΘΗΤΙΚΗ Η ΕΜΜΕΣΗ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ

Είναι η θεληματική διακοπή θεραπείας στον ετοιμοθάνατο ώστε να πεθάνει ανεμπόδιστος. Είναι η παραίτηση από κάθε τεχνητό μέσο που του παρατείνει τη «ζωή» ενώ βρίσκεται σε μια διαδικασία θανάτου και είναι αμετάκλητα καταδικασμένος .Τέτοια μέσα που διαθέτει η ιατρική τεχνική είναι π.χ. τα διάφορα μηχανήματα για τη στήριξη της αναπνοής και της καρδιάς, οι μεταγγίσεις ορού και αίματος, οι σωληνώσεις για διατροφή, η τεχνητή παροχή οξυγόνου, οι μόνιμοι καθετήρες κ.α.

Έτσι λοιπόν η παθητική ευθανασία διενεργείται :α) με παραλείψεις θεραπευτικών ενεργειών, και β)με απόσυρση ή διακοπή θεραπευτικών ενεργειών (π.χ. διακοπή λειτουργίας ενός μηχανήματος, κ.λ.π.) Στις μέρες μας το επίκεντρο του ενδιαφέροντος για την ευθανασία βρίσκεται στην παθητική ευθανασία. Το μεγαλύτερο μέρος των γιατρών τάσσεται υπέρ αυτής. Εξάλλου οι τεχνητές δυνατότητες της σύγχρονης ιατρικής πρέπει να εφαρμόζονται υπέρ και όχι κατά των αρρώστων. Κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα να ζησει αλλά και το δικαίωμα για ένα

φυσικό θάνατο. Είναι σκληρό και απάνθρωπο να μεταβάλλουμε τον ετοιμοθάνατο σε ζωντανό αυτόματο και πειραματόζωο αναβάλλοντας τον αναπότρεπτο θάνατο για μικρό χρονικό διάστημα όταν ο εγκέφαλος του αρρώστου είναι νεκρός και οι στοιχειώδεις βιολογικές λειτουργίες του συντηρούνται με τεχνητά μέσα. Αν δεχτούμε πως ο γιατρός δεν έχει δικαίωμα να βραχύνει τη ζωή ενός αρρώστου, τότε γιατί έχει το δικαίωμα να την παρατείνει τεχνητά; Ή ακόμα και με τη χρήση φαρμάκων ή μετάγγισης αίματος;

Εκτός από τους γιατρούς και το μεγαλύτερο μέρος των νομικών και των θεολόγων δέχονται την παθητική ευθανασία ως ηθική πράξη.

Αλλά και από οικονομική σκοπιά θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στις χώρες-μέλη της ΕΕ ξοδεύονται πάνω από το 20% του συνόλου των δαπανών για την υγεία, στα κρεβάτια της εντατικής θεραπείας και των ετοιμοθάντων (όπου οι δαπάνες είναι τετραπλάσιες των κανονικών).

3.1.3. ΕΥΓΟΝΙΚΗ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ

Η μορφή αυτή της ευθανασίας αφορά άτομα διανοητικά καθυστερημένα, σωματικώς ανάπηρα και ανίκανα προς εργασία. Η ευγονική ευθανασία (άμεση ή έμμεση) αυτών των ατόμων γίνεται με σκοπό την ευρωστία της κοινωνίας και για την απαλλαγή της από το παθητικό, οικονομικό και ψυχολογικό βάρος. Στα πλαίσια της ευθανασίας αυτής εντάσσονται και οι αμβλώσεις. Τα επιχειρήματα υπέρ της ευγονικής ευθανασίας είναι :

- ✓ η ζωή των ανιάτων ασθενών είναι δυσβάσταχτη, χωρίς νόημα και «αβίωτη» ως πλήρης ζωή.
- ✓ η γέννηση και διατήρηση στη ζωή ανάπηρων παθολογικά ανθρώπων εξαθλιώνει τις οικογένειες και γενικά επιβαρύνει οικονομικά την κοινωνία εμποδίζοντας την εξέλιξη της.

Σήμερα όμως η χρησιμοποίηση και κοινωνική ένταξη των ατόμων με «ειδικές ανάγκες» στην κοινωνία ανατρέπει αρκετά από τα επιχειρήματα των υποστηρικτών της ευγονικής ευθανασίας.⁸

3.2 ΝΟΜΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ

Από νομική άποψη το θέμα της ευθανασίας αντιμετωπίζεται ως μια ιδιαίτερη περίπτωση προσβολής της ανθρώπινης ζωής, καθώς το ίδιο το θύμα επιθυμεί και παροτρύνει κάποιον τρίτο να του αφαιρέσει τη ζωή του επειδή δεν αντέχει άλλο τους αφόρητους πόνους, που του προκαλεί η ανίατη ασθένεια από την οποία πάσχει. Ωστόσο ο απόλυτος χαρακτήρας του δικαιώματος στη ζωή δεν επιτρέπει τέτοιου είδους εξαιρέσεις.

Στο άρθρο 300 ΠΚ προβλέπεται ότι : «όποιος αποφάσισε και εκτέλεσε ανθρωποκτονία ύστερα από σπουδαία και επίμονη απαίτηση του θύματος και από οίκτο γι' αυτόν που έπασχε από ανίατη ασθένεια τιμωρείται με φυλάκιση».

Λαμβάνεται υπόψη λοιπόν:

- α) η επίμονη αξίωση του αρρώστου,
- β) η επέμβαση του γιατρού από οίκτο, και
- γ) ο άρρωστος από ανίατο νόσημα να βρίσκεται στο τελευταίο στάδιο της αρρώστιας του, και αυτό το επιθανάτιο στάδιο να συνοδεύεται από μεγάλους πόνους.

Οι κυρώσεις του νόμου στην περίπτωση αυτή είναι πολύ επιεικείς, ενώ η ευθανασία χωρίς την απαίτηση του παθόντος, αποκρούεται ως καθαρή ανθρωποκτονία που μπορεί να δώσει αφορμή σε καταχρήσεις ανάλογα με τα συμφέροντα των συγγενών και φίλων.

Από τη διάταξη αυτή σαφώς προκύπτει ότι η ευθανασία προβλέπεται και τιμωρείται σαν ανθρωποκτονία και μάλιστα ο ΠΚ δεν την χαρακτηρίζει ως «ευθανασία» αλλά ως ανθρωποκτονία με συναίνεση. Το αξιόποιο της συνδρομής τρίτου προσώπου ως

⁸ Ευαγγέλου Ιάσων, «Το Πρόβλημα της Ευθανασίας», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σελ. 21-28

«βοηθού» ευθανασίας ή αυτοκτονίας με τη συναίνεση του παθόντος, δεν αντίκειται στην διάταξη του άρθρου 5 παρ. 2, το οποίο προστατεύει το δικαίωμα επί της ζωής και όχι το δικαίωμα επί του θανάτου. Ο νομοθέτης είναι σε μια τέτοια περίπτωση ελεύθερος να αποφασίσει για το αξιόποιο ή μη μιας τέτοιας πράξεως. Οφείλει όμως να προβλέπει ηπιότερη ποινή. Αυτή ακριβώς τη στάση τηρεί και ο νομοθέτης του ΠΚ καθώς οι ποινές που προβλέπει στα άρθρα 300 και 301 είναι σαφώς μικρότερες σε σχέση με την προβλεπόμενη στο άρθρ. 299 παρ. 1 για την ανθρωποκτονία από πρόθεση που θεωρείται η ευθανασία χωρίς την απαίτηση του παθόντος.

Πιο συγκεκριμένα για την περίπτωση της ενεργητικής ευθανασίας θα λέγαμε ότι χωρίς νομοθετική πρόβλεψη, το άδικο της πράξης δεν μπορεί να αποκλεισθεί, λόγω του δικαιώματος στον θάνατο, δεδομένου ότι υφίσταται ετεροπροσβολή και όχι αυτοπροσβολή της ζωής. Βεβαίως για την επιβολή της ποινής θα πρέπει να συνεκτιμώνται οι συνθήκες τέλεσης της πράξης, η προσωπικότητα του δράστη και οι σχέσεις του με το θύμα, ώστε να αποφευχθούν ανεπιεικείς λύσεις, που θα έρχονταν σε αντίθεση με τις κυρίαρχες αντιλήψεις.

Για την περίπτωση της παθητικής ευθανασίας όταν ο δράστης κινείται αποκλειστικά από ίδια κίνητρα οίκτου και όχι επειδή του το ζήτησε ο ίδιος ο ασθενής, η περίπτωση δεν διαφοροποιείται από όσα προεκτέθηκαν περί της ενεργητικής ευθανασίας. Εάν υποθεθεί όμως ότι ο ασθενής συναινεί στην μη συνέχιση της θεραπείας δεν στοιχειοθετείται άδικη πράξη, εφόσον ο γιατρός δεν έχει πια ιδιαίτερη νομική υποχρέωση κατά το άρθρο 15 ΠΚ να επέμβει. Μάλιστα όχι μόνο δικαιούται αλλά υποχρεούται να αφήσει τον ασθενή στην φυσική πορεία των πραγμάτων, όταν ο τελευταίος το απαιτήσει. Επί του προκειμένου η συνέχιση της θεραπείας εναντίον της βούλησης του αρρώστου και όχι η διακοπή της συνιστούν άδικη πράξη, ως αντίθετες στην προσωπική του ελευθερία και στο δικαίωμα αυτοκαθορισμού του, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρ. 5 παρ. 1 Σ. Φυσικά εννοείται ότι ο τελευταίος πρέπει να μπορεί να διατηρεί την δυνατότητα λογικής κρίσης, να μπορεί να θεωρηθεί «υπεύθυνο άτομο».

Σε κάθε περίπτωση, η παθητική και η ενεργητική ευθανασία έχουν κοινό νομικό παρονομαστή: την ανάληψη της ευθύνης για την αγωγή και την πορεία της νόσου και τελικά της ανάληψης της ευθύνης για την επέλευση του θανάτου από τον ίδιο τον ασθενή.

Συνταγματικά ανεκτή θα πρέπει να θεωρηθεί και η διακοπή θεραπείας ακόμα και χωρίς την ύπαρξη καν εικαζόμενης συνείδησης, όταν υπάρχει πλήρης απώλεια συνείδησης, δεν υπάρχει ελπίδα ανάκαμψης και η συνέχισή της δεοντολογικά εμφανίζεται υπεράνω των αντικειμενικών δυνάμεων του ανθρώπου.

Ο δικαιολογητικός λόγος του ανεκτού της διακοπής θεραπείας δεν ανευρίσκεται στην περίπτωση αυτή στο άρθρ. 5 παρ. 1 και στο δικαίωμα αυτοκαθορισμού. Και αυτό όχι μόνο διότι οι αποφάσεις λαμβάνονται ερήμην του άμεσα ενδιαφερόμενου. Κυρίως γιατί έχει εκλείψει κάθε ικανότητα αντιδράσεως και επικοινωνίας του τελευταίου με το περιβάλλον, ώστε η δυνατότητα αντίληψης, αυτοσυνείδησης και αυτοπραγμάτωσης του τελευταίου να έχουν οριστικά χαθεί. Επί του προκειμένου η συνέχιση της θεραπείας προσκρούει στην ανθρώπινη αξία και στο άρθρο 2 παρ. 1 Σ : ουσιαστικά ο ανήμπορος άνθρωπος καθίσταται μέσο για την συνέχιση της υπηρεσίας ευγενών μεν σκοπών, όπως η διατήρηση στη ζωή πάση θυσία, η τήρηση του όρκου του Ιπποκράτη κ.λ.π., όχι ικανών όμως να ακυρώσουν το δικαίωμα να πεθαίνει κανείς με αξιοπρέπεια. Ο δικαστής σε παρόμοιες περιπτώσεις μπορεί να δώσει με την απόφασή του λύτρωση. Συνεπώς, τόσο οι συγγενείς και οικείοι του ασθενούς δικαιούνται οπωσδήποτε να απαιτήσουν τη διακοπή της θεραπείας, όσο και οι δημόσιες αρχές υποχρεούνται να απέχουν από παρόμοιες ατιμωτικές μεταχειρίσεις. Όπως, μάλιστα, υποστηρίζει ο J. Feinberg: «δεν υπάρχει κανένα κρατικό συμφέρον για την διατήρηση μιας απλά βιολογικής μορφής ζωής χωρίς συνείδηση»: δεν μπορεί να αξιώνεται προστασία για μία ζωή πλήρως αποσυνδεδεμένη από το ζων πρόσωπο.

Μιλώντας όμως για συνείδηση που ενισχύει το δικαίωμα στο θάνατο, υπάρχει όντως ένα δικαίωμα στο θάνατο;⁹

⁹ Δαγτόγλου Π.Δ., «Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα», τ. Α' , εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σελ. 197 &

Ανδρουλάκης Νικόλαος Κ., «Ποινικόν Δίκαιον-Ειδικόν Μέρος», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 1974, σελ.25 &

«Ποινικός Κώδικας», εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1999, σελ.113 &

Ευαγγέλου Ιάσων, «Το Πρόβλημα της Ευθανασίας», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σελ. 29 &

Κατρούγκαλος Γιώργος, «Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο», εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 105, 108-109 &

Τσαϊτουρίδης Χρήστος, «Η ευθανασία ως συνταγματικό δικαίωμα του ασθενούς», ΤοΣ, τ. 3/2002, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ.8,10 &

Feinberg Joel, «Overlooking the Merits of the Individual Case: An Unpromising Approach to the Right to Die», in Ratio juris, 1991, σ.150.

4.ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΩΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ

4.1.Η ΑΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

Η ίδια η συζήτηση για την ύπαρξη ενός δικαιώματος στο θάνατο φαίνεται ότι έχει έναν αιρετικό χαρακτήρα, ότι αμφισβητεί τις πτυχές κάποιας ιδιόμορφης *raison d'Etat*. Αυτό είναι ιδιαίτερα έντονο στις εποχές έντονου κρατικού και αυταρχικού συγκεντρωτισμού. Στην αυστροουγγρική αυτοκρατορία του 19^{ου} αιώνα, στην τσαρική Ρωσία και στις χώρες της Νότιας Αμερικής η ίδια η απόπειρα αυτοκτονίας ήταν αξιόποιο αδίκημα, στη Γερμανία η θηρεσιανή διάταξη του 1769 απαγόρευε τον ενταφιασμό του αυτόχειρα.

Παρά την έξαρση της συζήτησης γύρω από το δικαίωμα στο θάνατο κατά τον 19^ο αιώνα, η οποία αναπτύχθηκε στην ευνοϊκή περιρρέουσα ατμόσφαιρα του ρομαντισμού και του κλασικού φιλελευθερισμού, η σύγχρονη νομική επιστήμη περιθωριακά μόνον ασχολείται με το θέμα. Η κρατούσα άποψη πάντως φαίνεται να αρνείται την ύπαρξη παρόμοιου δικαιώματος στηριζόμενη στον απόλυτο χαρακτήρα του δικαιώματος στη ζωή(i), είτε στην ύπαρξη αντίθετου δημόσιου συμφέροντος (ii), είτε στην αντίθεσή του με τα χρηστά ήθη(iii).

4.1.1.(i) ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ

Το δικαίωμα στη ζωή, όπως είδαμε, περιγράφεται ως «απόλυτο δικαίωμα», το οποίο, κατά την πλέον ακραία τοποθέτηση, μετατρέπεται σε υποχρέωση: «κατά αναπόδραστον συνέπειαν της απολύτου αξίας και προστασίας της ανθρώπινης ζωής, ο άνθρωπος, όσον περιέργως και να ηχή τούτο, έχει νομικήν υποχρέωσιν να ζή».

Πρόκειται εν προκειμένω για σύγκυση των νομικών και των ηθικών υποχρεώσεων του ατόμου, όπως μάλιστα γίνονται αντιληπτές υπό την επίδραση ενός κλίματος χριστιανικού υπαρξισμού. Όμως ήδη αναφέρθηκε, ότι, αν και το άρθρο 5 παρ. 2 του Σ δεν καθιερώνει απλώς ένα ατομικό δικαίωμα, αλλά και έναν αντικειμενικό κανόνα δικαίου, και στις δύο περιπτώσεις η συνιστώμενη συνταγματική υποχρέωση βαρύνει το κράτος και όχι τον πολίτη. Η αντικειμενική διάσταση του δικαιώματος υποχρεώνει

την δημόσια εξουσία να ενεργεί και χωρίς να έχει προβληθεί παρόμοια αξίωση από τον φορέα του δικαιώματος, π.χ. όταν λαμβάνονται γενικά προληπτικά μέτρα προστασίας. Την υποχρεώνει επίσης να μεριμνά για την διαφύλαξη του εννόμου αγαθού της ζωής συνολικά του ανθρώπινου είδους, ακόμη και όταν δεν τίθεται σε κίνδυνο η ύπαρξη ενός μεμονωμένου ανθρώπου. Πρόκειται για μέτρα γενικής και απρόσωπης φύσης που δικαιολογούνται συνταγματικά ακριβώς γιατί ανταποκρίνονται στην εξυπηρέτηση του γενικού συμφέροντος και δεν έχουν ατομική σκόπευση. Σε κάθε περίπτωση επομένως η αντικειμενική διάσταση του δικαιώματος παράγει έννομες συνέπειες ανεξάρτητα από την θέληση συγκεκριμένων προσώπων-φορέων του, όχι όμως και εναντίον της.

Εάν δεν διακινδυνεύεται η ζωή ως αγαθό του συνόλου, ως αξία, αλλά ως συγκεκριμένη ύπαρξη του κάθε προσώπου, παρούσα είναι μόνον η αμυντική διάσταση του δικαιώματος. Όταν δηλαδή το άρθρο 5 παρ. 2 Σ ενεργεί με επίκεντρο το μεμονωμένο άτομο και όχι σε απρόσωπο και αφηρημένο επίπεδο, δεν μπορεί παρά να λειτουργεί ως ατομικό, αμυντικό δικαίωμα και όχι ως αντικειμενικός κανόνας δικαίου. Κατά συνέπεια, η άσκηση του δικαιώματος στη ζωή με τη μορφή αυτή σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να έρχεται σε σύγκρουση με τη βούληση του φορέα του. Όπως παρατηρεί σχετικά ο Π. Δαγτόγλου (όπως προαναφέρθηκε ανωτέρω στην ανάπτυξη «του δικαιώματος στη ζωή στην ελληνική συνταγματική τάξη») : «το Σύνταγμα προστατεύει την ζωή, την σωματική και ψυχική ακεραιότητα κάθε συγκεκριμένου ανθρώπου. Τα έννομα αγαθά αυτά υπάρχουν επομένως κατ' αρχήν μόνον αν, και εφ' όσον, το επιθυμεί ο εκάστοτε θιγόμενος άνθρωπος». Δεν ευσταθεί συνεπώς η πρόταξη του άρθρου 5 παρ.2 του Σ ως φραγμού στην απόφαση του ατόμου να θέσει τέρμα στη ζωή του, εφ' όσον τουλάχιστον υλοποιεί την πρόθεση του μόνος του, χωρίς ανάμειξη τρίτων προσώπων.

4.1.2.(ii) ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΣΕ ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΜΕ ΑΛΛΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ

Το βασικό δημόσιο συμφέρον που εξυπηρετείται στο 5 παρ. 2 Σ είναι βεβαίως η ζωή ως θεμελιώδες αγαθό του κοινωνικού συνόλου, ως «αξία». Αναπτύχθηκε στην προηγούμενη παράγραφο, γιατί το δικαίωμα του μεμονωμένου ατόμου στο θάνατο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αναιρείται από την πλευρά αυτή του δημοσίου συμφέροντος. Μένει να εξετασθεί εάν συμβαίνει το ίδιο και με άλλες πλευρές του,

που υπηρετούνται αντανακλαστικά, όπως οι δημογραφικές ανάγκες της χώρας ή η δημόσια υγεία.

Κατ' αρχήν λόγω της προστασίας της ανθρώπινης αξίας (άρθρ. 2 παρ. 1 Σ), δεν επιτρέπεται στο όνομα οποιουδήποτε δημόσιου συμφέροντος να καθίσταται ο πολίτης μέσο εξυπηρέτησης ακόμη και της αγαθότερης κρατικής πολιτικής όπως είναι η δημογραφική. Η ζωή του και μάλιστα το δικαίωμα αυτοκαθορισμού του δεν μπορεί να μπει στην πλάστιγγα αντιμέτωπο με κανένα αντίπαλο, υπαρκτό ή κατασκευασμένο «γενικό συμφέρον», στο μέτρο που οι επιλογές του περιορίζονται αποκλειστικά στην προσωπική του βιοτική σφαίρα. Είναι χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή, ότι ακόμη και η νομολογία του Supreme Court, η οποία δέχεται ότι υπάρχει έννομο συμφέρον (legitimate interest) του κράτους για την προστασία της ζωής και της υγείας των πολιτών του, αναγνωρίζει επίσης ότι αυτό κάμπτεται ενώπιον της προσωπικής ελευθερίας να καθορίζει κανείς με ελεύθερη επιλογή τις αποφάσεις που αφορούν τα πλέον προσωπικά του ζητήματα, τη ζωή και το θάνατό του. Εξ άλλου στο άρθρο 5 παρ. 1 Σ (στο οποίο και ερείδεται το δικαίωμα στον θάνατο) τυποποιούνται αυστηρά οι ανεκτοί περιορισμοί της προσωπικής ελευθερίας αυτοκαθορισμού (να μην παραβιάζονται τα δικαιώματα των άλλων, το Σύνταγμα και τα χρηστά ήθη), οπότε λόγω της αρχής *in audio pro libertate* δεν είναι δυνατή η θέσπιση άλλων, μη συνταγματικά προβλεπόμενων, όπως αυτοί που θα απέρρεαν από την προστασία των δημογραφικών συμφερόντων. Όπως έχει παρατηρηθεί σχετικά, «μέσα σε αυτό το αυστηρό και συνεκτικό σύστημα περιορισμού των περιορισμών(...)δεν φαίνεται να έχει θέση η έννοια του γενικού συμφέροντος» με αφηρημένη έννοια και χωρίς ρητή συνταγματική κατοχύρωση.

Για τη δημόσια υγεία ισχύουν *mutatis mutandis* όσα αναπτύχθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο σε σχέση με την προστασία της ζωής, από την πλευρά του μεμονωμένου προσώπου. Αυτή κατοχυρώνεται ως συνταγματικά προστατευτέο έννομο αγαθό στα πλαίσια του αντίστοιχου κοινωνικού δικαιώματος του άρθρου 21 παρ. 3. Αφορά επομένως κρατική υποχρέωση για παροχή των σχετικών υπηρεσιών προς όφελος του ατόμου και γενικότερα του κοινωνικού συνόλου. Για την προστασία της μπορούν να επιβληθούν ορισμένοι περιορισμοί στην προσωπική ελευθερία (π.χ. απαγόρευση πώλησης ναρκωτικών ή άλλων επικίνδυνων ουσιών, υποχρεωτικός εμβολιασμός, προσωρινή απομόνωση των φορέων μολυσματικών ασθενειών) μόνο όμως προς εξυπηρέτηση του κοινωνικού συμφέροντος, με την έννοια της

εξασφάλισης όρων υγιεινής για όλους. Φορέας της συνταγματικής υποχρέωσης είναι πάντοτε το κράτος και όχι το άτομο, το οποίο δεν είναι υποχρεωμένο «να είναι υγιές», εάν δεν βλάπτει την υγεία των άλλων. Η αντίθετη άποψη ολισθαίνει επικίνδυνα προς ολοκληρωτικές θέσεις όπως αυτή της πλατωνικής Πολιτείας, η οποία θεωρεί την υγεία υποχρέωση του πολίτη, ώστε να είναι ωφέλιμος για το κράτος.

4.1.3.(iii) ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ

Τα χρηστά ήθη προβλέπονται ρητά από το Σύνταγμα ως φραγμός στο δικαίωμα αυτοκαθορισμού, επομένως είναι απαραίτητη η ανάλυση του κατά πόσο κωλύουν ενδεχόμενη κατοχύρωση ενός δικαιώματος στο θάνατο. Εάν θεωρηθεί ότι τα χρηστά ήθη καθορίζονται με βάση τα διδάγματα της επικρατούσας θρησκείας, η απάντηση βεβαίως θα είναι θετική, δεδομένης της αντίθεσης της Εκκλησίας στην αυτοκτονία. Με αυτή την θεώρηση τάσσεται ο Ράικος, ο οποίος γράφει ότι «προεξέχον κριτήριο καθορισμού των είναι αναμφίβολα η ηθική της Ορθόδοξης Χριστιανικής εκκλησίας, από την οποία επηρεάζεται ή τεκμαίρεται ότι επηρεάζεται η μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού». Η χρήση «τεκμηρίων» αυτού του είδους δεν φαίνεται πάντως ο πλέον ορθός τρόπος ερμηνείας της σχετικής συνταγματικής διάταξης. Όπως δέχεται ο ίδιος συγγραφέας, οι ηθικές αντιλήψεις ενός λαού αναμφίβολα μεταβάλλονται με την πάροδο του χρόνου. Εάν όμως αυτές καθορίζονταν με αναφορά σε ένα συγκεκριμένο και παγιωμένο κανονιστικό σύστημα ηθικής, όπως η χριστιανική διδασκαλία και οι ιερές παραδόσεις, παρόμοια εξέλιξη, την οποία προφανώς θέλησε ο συντακτικός νομοθέτης, θα ήταν αδύνατη.

Τα χρηστά ήθη δεν καθορίζονται επομένως αξιολογικά, αλλά εμπειρικά. Αποτελούν τον δείκτη της κυρίαρχης κοινωνικής ηθικής, όπως διαμορφώνεται στις συνειδήσεις των ανθρώπων. Είναι χαρακτηριστικό ότι εγκαταλείφθηκε η αρχική διατύπωση του κυβερνητικού σχεδίου Συντάγματος, η οποία αναφερόταν στον «ηθικό νόμο» και που μπορούσε να ερμηνευθεί ως αναφορά σε ένα αναλλοίωτο σύστημα αξιών, του οποίου αναπόδεικτο και απροσδιόριστο περιεχόμενο θα μπορούσε να οδηγήσει σε καταχρηστικούς περιορισμούς. Αντιθέτως τα χρηστά ήθη αντιστοιχούν όχι «προς τα παραγγέλματα της απολύτου ηθικής, αλλά της κρατούσης κοινωνικής ηθικής» και επομένως αποτελούν αόριστη έννοια της οποίας το περιεχόμενο προσδιορίζεται βάσει των διδαγμάτων της κοινής πείρας, και που τα άκρα όριά της υπόκεινται στον δικαστικό έλεγχο.

Με αυτή την έννοια δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι το δικαίωμα στο θάνατο προσκρούει στην κυρίαρχη σήμερα κοινωνική ηθική. Στην κοινή ευρωπαϊκή παράδοση, ήδη από την ρωμαϊκή εποχή και την καλλιέργεια του ιδανικού του στωικού θανάτου, -με αρχέτυπο την αυτοκτονία του Σενέκα- η αυτοκτονία θεωρείται σεβαστή, ως έσχατη προσβλητική επιλογή του ατόμου, που θέλει να διατηρήσει την αξιοπρέπειά του. Επιβεβαιώθηκε μάλιστα εκ νέου στα πλαίσια του ρομαντικού κλίματος του 19^{ου} αιώνα, απόηχο του οποίου απετέλεσαν στην Ελλάδα ο θάνατος προσωπικοτήτων όπως ο Π. Γιαννόπουλος, ο Κ. Καρυωτάκης. Άλλες μορφές εκδήλωσης του δικαιώματος, όπως η ευθανασία, επίσης γίνονται σήμερα ευρύτερα αποδεκτές. Η κοινωνική αποδοχή της ευθανασίας έχει οδηγήσει μάλιστα συγγραφείς να υποστηρίξουν ότι ήδη η αποποινικοποίηση της έχει καθιερωθεί εθιμικά, ενώ οι «σιωπηρές» πράξεις ευθανασίας, οι οποίες αποσιωπούνται σκόπιμα προς αποφυγή των κυρώσεων, ανέρχονται σε χιλιάδες.

4.2. Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ

4.2.1. Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΑΡΘΡΟ 5 ΠΑΡ. 1 Σ

Η θεμελίωση ενός δικαιώματος στο θάνατο δεν μπορεί να αναζητηθεί στο άρθρ. 5 παρ. 2 Σ. Λόγω της διατύπωσης που έχει το άρθρο αυτό, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι κατοχυρώνει μία συμμετρική, αρνητική ελευθερία του δικαιώματος στη ζωή, ελευθερία δηλαδή επιλογής του θανάτου. Ακριβώς λόγω της ελλείψεως ειδικής διατάξεως, εφαρμοστέα είναι η γενική διάταξη του άρθρου 5 παρ. 1 Σ, η οποία κατοχυρώνει το δικαίωμα ανάπτυξης της προσωπικότητας και έχει επικουρική μεν εφαρμογή, αναμφισβήτητο όμως κανονιστικό περιεχόμενο. Παρ' όλες τις διχογνωμίες σχετικά με την κανονιστική πυκνότητα της ελευθερίας αυτής, είναι αναντίρρητο ότι καθιερώνει υποχρέωση του κράτους για σεβασμό των επιλογών του ατόμου σε σχέση με τον αυτοκαθορισμό του. Το αντίστοιχο ατομικό δικαίωμα αφορά όλες τις πλευρές προσωπικής αυτοδιάθεσης, άρα και την απόφαση για την αυτοκαταστροφή, την τελική και πλέον προσωπική απόφαση του καθενός.

Από το γενικό αυτό δικαίωμα απορρέει μία διττή αξίωση απέναντι στο κράτος, θετικού και αρνητικού περιεχομένου: αξίωση αφ' ενός για αποχή από επεμβάσεις που θίγουν την προσωπικότητα και αφ' ετέρου για λήψη θετικών μέτρων για την ανάπτυξή της. Η συνταγματική προστασία συμπληρώνεται από την αντίστοιχη διάταξη του άρθρου 57 ΑΚ. Από τις δύο αυτές πλευρές της αξίωσης κρίσιμη είναι επί

του προκειμένου ζητήματος η αρνητική. Στην πραγματικότητα, το δικαίωμα επί της προσωπικότητας δεν σημαίνει ότι η τελευταία είναι «αντικείμενο» εξουσίασης, αλλά απλώς ότι αναγνωρίζεται στον φορέα του εξουσία απόκρουσης ξένης δραστηριότητας που θίγει το πρόσωπο και τις βιοτικές επιλογές του.

Η γενική αυτή ρήτρα προστασίας που θεσπίζει το άρθρο 5 παρ. 1 συμπληρώνει τα συνταγματικά κενά που προκύπτουν από την μη ειδική ρύθμιση επί μέρους δικαιωμάτων και λειτουργεί επομένως ως «γενικό δικαίωμα ελευθερίας». Προσφέρει έτσι συνταγματική κάλυψη σε βιοτικά συμφέροντα που τελούν μεν σε σχέση με την ανάπτυξη της προσωπικότητας, αλλά διατηρούν την σχετική αυτονομία τους, προστατεύοντας ίδια και αυτοτελή έννομα αγαθά, που θα μπορούσαν να ρυθμίζονται με άλλες, ειδικές συνταγματικές διατάξεις. Έτσι π.χ. δικαιώματα τόσο διαφορετικά όπως αυτά της «πληροφορικής αυτοδιάθεσης», της αρνητικής συνδικαλιστικής ελευθερίας και της επαγγελματικής ελευθερίας θεωρείται ότι κατοχυρώνονται από την διάταξη αυτή, ελλείψει ειδικότερης ρύθμισης.

Το δικαίωμα στο θάνατο ανήκει στην πρώτη κατηγορία. Δεν πρόκειται δηλαδή στην πραγματικότητα για ξεχωριστό, ειδικό δικαίωμα, αλλά για ιδιαίτερη πλευρά, εκδήλωση του γενικού δικαιώματος επί της προσωπικότητας, όπως και τα ανάλογα «δικαιώματα» στο όνομα, στην τιμή και στην «εικόνα» του προσώπου. Στη συνέχεια και για λόγους συντομίας θα χρησιμοποιείται ο όρος «δικαίωμα στο θάνατο», με αυτήν όμως την έννοια της ειδικής αξίωσης, απορροίας της εν γένει προστασίας που καθιερώνει το 5 παρ. 1 και καλύπτει όλες τις ψυχικές, σωματικές και κοινωνικές πτυχές της ύπαρξης του ατόμου. Είναι προφανές ότι η αξίωση αυτή έχει αποκλειστικά αμυντικό περιεχόμενο. Συνίσταται δηλαδή αφενός στην απόκρουση των κρατικών επεμβάσεων που θα ματαίωναν την πρόθεση του προσώπου να θέσει τέρμα στη ζωή του και αφετέρου στην άρση των ποινικών ευθυνών τρίτων, οι οποίοι βοήθησαν προς την κατεύθυνση αυτή. Πρόκειται πάντοτε για αξίωση που κατατείνει αποκλειστικά στην απόκρουση της αντίθετης κρατικής παρέμβασης και σε καμία περίπτωση δεν κατοχυρώνει θετική υποχρέωση τρίτου, κρατικού οργάνου ή γιατρού (πολύ περισσότερο εάν αυτός έχει σχετικό συνειδησιακό πρόβλημα) να επιφέρει τον θάνατο.

Διατυπώνεται βέβαια και η άποψη ότι το άρθρο 5 παρ.1 1Σ δεν μπορεί να αποτελέσει νόμιμη βάση για το δικαίωμα στο θάνατο, γιατί «τα ανθρώπινα δικαιώματα

αποβλέπουν στην αξία του ανθρώπου, της ανθρώπινης ζωής και όχι στην καταρράκωση, εξουθένωση ή καταστροφή τους». Η αξία όμως του ανθρώπου (άρθρο 2 παρ. 1 Σ) αποτελεί μία γενική αρχή του Συντάγματος που, να μεν δεν αξιοποιείται μόνο ερμηνευτικά, έχοντας και αυτοτελές κανονιστικό περιεχόμενο, δεν μπορεί όμως να αντιπαρατίθεται ως αντίβαρο σε σαφείς συνταγματικές διατάξεις. Κάτι τέτοιο δεν συνεπάγεται μόνον τον κίνδυνο να αχθούμε σε χαρακτηρισμό συνταγματικών διατάξεων ως αντισυνταγματικών και σε κλονισμό της κανονιστικής δύναμης του και ενότητας του όλου Συντάγματος. Σηματοδοτεί και την αρχή μιας διολίσθησης σε «φινελιστικές» θέσεις, χαρακτηριστικές ολοκληρωτικών συστημάτων, όπου η άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων εξαρτάται από την εναρμόνιση της με τις διακηρυγμένες ιδεολογικές αρχές του καθεστώτος.

Αντιθέτως, η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Σ για την προστασία της ανθρώπινης αξίας –η οποία άλλωστε τελεί σε σχέση γένους προς είδος με αυτήν του 5 παρ. 1 Σ- μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να αποτελέσει αυτοτελή βάση για την κατοχύρωση του δικαιώματος στον θάνατο: όταν π.χ. ο άρρωστος έχει φτάσει στο έσχατο όριο μιας ανίατης ασθένειας και έχει χάσει οριστικά την ικανότητα συνείδησης, το δικαίωμα του στον θάνατο δεν μπορεί πλέον να κατοχυρωθεί στο 5 άρθρο παρ. 1 , γιατί μαζί με την δυνατότητα αυτοσυνείδησης εξαλείφεται ταυτόχρονα και κάθε δυνατότητα αυτοκαθορισμού. Ενδέχεται τότε η αξίωση για ένα τέλος που να μην καταλύει την ανθρώπινη αξία να μπορεί να στηριχθεί στο άρθρο 2 παρ. 1 Σ.

Μάλιστα και κατά τον Κ. Χ. Χρυσόγονο αμφισβητείται αν στο άρθρο 5 παρ. 1 μπορεί να θεμελιωθεί ένα «δικαίωμα στον θάνατο». Έχει εύστοχα παρατηρηθεί ότι η ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας δεν μπορεί λογικά να περιέχει και την αυτοκαταστροφή της, διότι «ανάπτυξη και καταστροφή είναι αντίθετες έννοιες που δεν συμβιβάζονται», άρα δεν αποτελεί καταρχήν δικαίωμα η αυτοκτονία. Από την άλλη πλευρά ωστόσο, σε περιπτώσεις ανίατων και επώδυνων ασθενειών, η τυχόν άρνηση του ασθενούς για συνέχιση μιας θεραπείας, η οποία ως μόνο αποτέλεσμα έχει την παράταση του μαρτυρίου του, μπορεί να θεωρηθεί ότι βρίσκει έρεισμα στο άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. Επομένως ο θεράπων ιατρός δεν έχει καν δικαίωμα, ούτε πολύ περισσότερο υποχρέωση, κατά το άρθρο 15 ΠΚ, παροχής θεραπείας στις περιπτώσεις αυτές.

4.2.2. ΑΥΤΟΠΡΟΣΒΟΛΗ-ΕΤΕΡΟΠΡΟΣΒΟΛΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ

Θα πρέπει να αναπτυχθεί στη συνέχεια ρητά μια διάκριση, η οποία υπολανθάνει και στις προηγούμενες παρατηρήσεις. Πρόκειται για την διάκριση ανάμεσα στην άσκηση του δικαιώματος στον θάνατο, η οποία ενεργείται αποκλειστικά από τον φορέα του - αυτοπροσβολή της ζωής, όπως στις περιπτώσεις της αυτοκτονίας- και σε αυτήν κατά την οποία συμμετέχουν και τρίτοι, έναντι των οποίων βεβαίως υφίσταται ετεροπροσβολή του εννόμου αγαθού (συνέργεια σε αυτοκτονία, ευθανασία). Αυτοπροσβολή επομένως υπάρχει όταν συντρέχει ταυτότητα υποκειμένου και αντικειμένου της προσβολής, ετεροπροσβολή σε κάθε άλλη περίπτωση, ακόμη και εάν υφίσταται συναίνεση του παθόντος.

Όταν προέρχεται από άτομο που δεν στερείται καταλογισμού, η αυτοπροσβολή της ζωής, ως επιμέρους εκδήλωση του δικαιώματος αυτοκαθορισμού, αποτελεί όχι απλώς νόμιμη, αλλά συνταγματικά προστατευόμενη πράξη. Βεβαίως, κατά νομική ακριβολογία, δικαιοκά δεν αξιολογείται καν ως πράξη, διότι δεν «αποτελεί δράσιν προς έτερον», εφ' όσον στρέφεται αποκλειστικά κατά του εαυτού του δράστη. Πράγματι, *sine qua non* στοιχείο της νομικά σημαντικής δραστηριότητας είναι ο επηρεασμός από αυτή του κοινωνικού περιβάλλοντος, του εξωτερικού κόσμου του ατόμου. Στην συγκεκριμένη μάλιστα περίπτωση του δικαιώματος στη ζωή δεν είναι καν νοητή η προσβολή αγαθών άλλων ανθρώπων, έστω και αντανάκλαστικά, όπως θα συνέβαινε π.χ. σε μίαν ανάλογη αυτό-προσβολή της ιδιοκτησίας. Βεβαίως και η επιλογή της αυτοκαταστροφής, για να εξακολουθεί να αποτελεί συνταγματικά προστατευόμενη συμπεριφορά θα πρέπει να μην διενεργείται κατά τρόπο αντίθετο προς την γενική αρχή της προστασίας της ανθρώπινης αξίας του άρθρου 2 παρ. 1 Σ.

Αντιθέτως, στην περίπτωση της ετεροπροσβολής, όταν η επιλογή του θανάτου δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί αποκλειστικά με τις δυνάμεις του ίδιου προσώπου και εμπλέκει αναγκαστικά τρίτους, η τελική απάντηση για την νομιμότητα ή όχι της πράξης θα πρέπει να προκύψει μετά από *ad hoc* εμπειρική στάθμιση των αντιτιθέμενων βιοτικών συμφερόντων και των συγκρουόμενων αξιών, αφ' ενός της ελευθερίας αυτοκαθορισμού και αφ' ετέρου της λειτουργίας του δικαιώματος στη ζωή ως αντικειμενικού κανόνα. (Το δικαίωμα στη ζωή και σε αυτήν την περίπτωση δεν προβάλλεται εναντίον του φορέα του, αυτού δηλαδή που επιθυμεί με τον θάνατο τη λύτρωση. Λειτουργεί εναντίον του τρίτου, ο οποίος θα είναι ο φυσικός αυτουργός της

πράξης, και αυτό στα πλαίσια της συνταγματικής υποχρέωσης της δημόσιας εξουσίας να λαμβάνει μέτρα προστασίας της ανθρώπινης ζωής). Άλλωστε δεν αναγνωρίζεται από την έννομη τάξη ένα απόλυτο δικαίωμα διάθεσης των εννόμων αγαθών από τον φορέα τους, όταν υφίστανται αντίθετες διατάξεις της θετικής νομοθεσίας, όπως στην υπό κρίση περίπτωση αυτή του 301 ΠΚ, χωρίς βεβαίως αυτό να σημαίνει αποδοχή της ύπαρξης «αναπαλλοτρίωτων αγαθών». ¹⁰

5. ΑΝ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΘΕΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ;

Φαίνεται πως ακόμη και αν αναγνωρισθεί το δικαίωμα στην (ενεργητική) ευθανασία, η αναγνώριση αυτή δεν θα σημαίνει αυτόματη άρση του αξιόποινου κάθε τρίτου αυτουργού της, αλλά απλώς την δυνατότητα παρόμοιας άρσης, εάν, μετά από ad hoc στάθμιση των συμφερόντων του αρρώστου και εκτίμηση του έγκυρου νομικά της δήλωσης βούλησης του η λύτρωση του εμφανίζεται ως η μόνη λύση που θα προστατεύει την ανθρώπινη αξία του από ένα άσκοπο μαρτύριο. Αυτός είναι ο μόνος τρόπος για να μην προσβληθεί ούτε ο πυρήνας καμιάς από τις συγκρουόμενες συνταγματικές ελευθερίες ούτε η ουσία των συναφών αγαθών (ελευθερία αυτοκαθορισμού, αντικειμενική διάσταση του δικαιώματος στη ζωή, ανθρώπινη αξία). Ήδη προς αυτή την κατεύθυνση, το Ολλανδικό Κοινοβούλιο, με 91 ψήφους υπέρ έναντι 45 ψήφους κατά, ψήφισε την 9^η Φεβρουαρίου 1993 νομοσχέδιο για τον «τερματισμό της ζωής κατ' απαίτηση και την υποβοηθούμενη αυτοκτονία» [«Termination of Life on Request and Assisted Suicide (Review Procedures) Act] που «νομιμοποιεί» την ενεργητική ευθανασία και την ιατρικά υποβοηθούμενη αυτοκτονία, εφ' όσον αυτές τελούνται υπό τις εξής αυστηρές προϋποθέσεις: Ρητή δήλωση της βούλησης του ασθενούς -το νομοθέτημα δίνει τη δυνατότητα στον ασθενή άνω των 16 ετών να υποβάλλει γραπτή δήλωση, με την οποία δηλώνει την επιθυμία του για ευθανασία, η οποία λαμβάνεται υπόψη και γίνεται σεβαστή σε περίπτωση που ο ασθενής περιέλθει σε κατάσταση που αδυνατεί πλέον να εξωτερικεύσει τη βούλησή του-, ο οποίος θα πρέπει να πάσχει από επώδυνη και ανίατη ασθένεια, που να μην επιδέχεται βελτίωση και ύστερα από κοινή απόφαση ιατρού και ασθενούς ότι δεν

¹⁰ Κατρούγκαλος Γιώργος, «Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο», εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 73-86 &

Χρυσόγονος Κ.Χ., «Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα», 2^η έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2002, σελ. 177 &

Ράικος Αθανάσιος, «Τα θεμελιώδη δικαιώματα», Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σελ. 167 &

Δαγτόγλου Π.Δ., «Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα», τ. Α', εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σελ.212

υφίσταται άλλη εύλογη εναλλακτική λύση, η δε αίτηση για παροχή ευθανασίας να γίνεται όταν ο ασθενής έχει πλήρη διαύγεια και συνείδηση των πραττομένων. Ο θεράπων γιατρός υποχρεώνεται στη σύνταξη λεπτομερούς έκθεσης σχετικά με την ιατρική κατάσταση του αιτούντος, ζητώντας υποχρεωτικά την γνώμη και δεύτερου γιατρού και συνεκτιμώντας την εν γένει προσωπικότητα του. Η γνώμη των συγγενών λαμβάνεται υπόψη, χωρίς όμως να αποτελεί αναγκαίο στοιχείο της όλης διαδικασίας. Η επέμβαση τέλος θα πρέπει να γίνεται με τρόπο ανώδυνο, ο οποίος να μην προσβάλλει την προσωπικότητα και την ανθρώπινη αξία του αρρώστου.

Η ευθανασία και η ιατρικά υποβοηθούμενη αυτοκτονία καθίστανται με αυτό –το νομοθέτημα- λόγοι άρσεως του αδίκου για τα αδικήματα της ανθρωποκτονίας από οίκτο και της συμμετοχής στην αυτοκτονία, προκειμένου για τους ιατρούς που θα δράσουν τηρώντας τα παραπάνω κριτήρια του νόμου και αποδεχόμενοι το αίτημα του ασθενούς. Η καταγραφή και ο έλεγχος των υποθέσεων ευθανασίας και ειδικότερα του έργου των ιατρών που συνδράμουν στην ευθανασία γίνεται από τοπικές επιτροπές, στις οποίες μετέχουν νομικοί, ιατροί και ειδικοί σε θέματα ηθικής. Σε περίπτωση που διαπιστωθούν αυθαίρετες ενέργειες του θεράποντος και του συνδράμοντος ιατρού, οι επιτροπές αυτές ενημερώνουν την εισαγγελική αρχή.

Είναι εμφανές, ότι ο ολλανδικός νόμος για τη νομιμοποίηση της ευθανασίας δεν ρυθμίζει την άσκηση ενός δικαιώματος του ασθενούς, ούτε καν συνιστά ένα ειδικό ποινικό νόμο που εκκινεί από την αναγνώριση ως επιτρεπτής μίας πράξης αυτοπροσβολής. Αντίθετα, έχει έντονα «ιατροκεντρικό» χαρακτήρα, καθώς ρυθμίζει εξαντλητικά την ποινική ευθύνη του θεράποντος ιατρού, απηχώντας και εκφράζοντας τις βασικές παραδεδεγμένες θέσεις του δημόσιου διαλόγου για την ευθανασία και τον εύλογο φόβο των πολιτών για τη δυνατότητα καταχρήσεων. Από την άλλη πλευρά, προάγει τη συνεργασία ιατρού και ασθενούς και αποφεύγει κάθε ρύθμιση που θα εμπεριείχε στοιχεία εκτίμησης της «αξίας» της ζωής από τρίτο μέρος.¹¹

¹¹ Κατρούγκαλος Γιώργος, «Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 110-111 &

Τσαϊτουρίδης Χρήστος, «Η ευθανασία ως συνταγματικό δικαίωμα του ασθενούς», ΤοΣ, τ. 3/2002, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ.10-11

5.1. ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΕΠΙΦΥΛΑΞΕΙΣ;

Πολλές φορές η επιθυμία αυτοκαταστροφής δεν είναι παρά ένας τρόπος για να προσελκύσει κανείς την προσοχή των γύρω του, να ενταχθεί εκ νέου στο κοινωνικό του περιβάλλον. Είναι απόλυτα σεβαστός ο σκεπτικισμός των γιατρών που επισημαίνουν ότι «πολλές φορές μία απόπειρα θανάτου κρύβει την επιθυμία να συμπεριληφθεί ξανά κανείς στους ανθρώπους, να γίνει ένα μαζί τους και όχι να αποκοπεί οριστικά από αυτούς με το θάνατο». Είναι χαρακτηριστικό ότι η 23χρονη πρωταγωνίστρια της υπόθεσης Βουνία, η οποία σε τόσους κόπους και έξοδα είχε υποβληθεί για να κερδίσει την απόφαση που θα της επέτρεπε να πεθάνει ανενόχλητη, δεν την αξιοποίησε για να θέσει τέρμα στη ζωή της.

Δεύτερον και σημαντικότερο, η άσκηση του δικαιώματος στον θάνατο εμπεριέχει σοβαρούς κινδύνους καταχρήσεων, ιδίως στις περιπτώσεις που δεν υφίσταται αυτοπροσβολή, αλλά ετεροπροσβολή και πολύ περισσότερο, όταν η βούληση για την αυτοκαταστροφή δεν δηλώνεται ρητά, αλλά τεκμαίρεται. Αφ' ενός εμφοιλωρεί το ενδεχόμενο ενός κοινωνικο-βιολογικού δαρβινισμού, ο οποίος όπως ορθά γράφεται, θα οδηγούσε στον Καιάδα τις «εξαιρέσεις, τους ανθρώπους με handicap και ανικανότητες ή απωθητικές αρρώστιες (όπως το aids) που τους χωρίζουν από τους κανονικούς ανθρώπους, οι οποίοι μπορούν να αποφασίζουν για αυτούς». Αφ' ετέρου η νοοτροπία «να τελειώνουμε με αυτούς, περιμένουν και άλλοι» είναι ιδιαίτερα επικίνδυνη, ιδίως σε μια εποχή πλήρους οικονομικής αποτίμησης και κοστολόγησης της παρεχόμενης προστασίας της ανθρώπινης ζωής. Ως αναγκαία, εάν και όχι πάντα ικανή συνθήκη για την αποφυγή των κινδύνων αυτών, προβάλλει η ύπαρξη δικαστικής απόφασης, η οποία θα διαπιστώνει ότι συντρέχουν οι προϋποθέσεις για την άσκηση του δικαιώματος στον θάνατο, όταν ο ενδιαφερόμενος δεν είναι σε θέση να αυτενεργήσει (ευθανασία).¹²

5.2 ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ΤΙ ΣΥΜΒΑΙΝΕΙ;

Οι θετικές γνώμες για την ευθανασία πολλαπλασιάζονται σε όλον τον κόσμο και ιδιαίτερα στην Ευρώπη και την Αμερική η άσκηση ευθανασίας από γιατρούς δεν έχει επιφέρει ποινικές συνέπειες. Οι διάφορες αποφάσεις των δικαστηρίων οδηγούν στη

¹² Κατρούγκαλος Γιώργος, «Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο», εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 111-113

διαπίστωση ότι υπό την παρούσα νομική κατάσταση ο γιατρός που ασκεί την ευθανασία δεν κινδυνεύει.

Ο Ν. Χρονόπουλος στο βιβλίο του «το πρόβλημα της ευθανασίας»(Αθήναι 1980) αναφέρει μερικές σχετικές δίκες :

- ✓ «Το 1950 διεξήχθη εις το Manchester της πολιτείας New Hampshire δίκη με κατηγορούμενον τον ιατράν Herman Sander, ο οποίος είχε θανατώσει μίαν καρκινοπαθή γυναίκα δια να την απαλλάξη από την αφόρητον οδύνην. Η δίκη αυτή, που διήρκεσεν από της 20 Φεβρουαρίου μέχρι της 9 Μαρτίου 1950 και προεκάλεσε το ζωηρόν ενδιαφέρον της κοινής γνώμης εις τας Η.Π.Α. αλλά και την Ευρώπη, ετελείωσε με την αθώωσιν του κατηγορουμένου.
- ✓ Το 1962 διεξήχθη εις το Βέλγιον δίκη εις ην οποίαν κατηγορούμενοι ήσαν το ζεύγος van de Putt, η μάμμη, θεία και ο οικογενειακός τους γιατρός. Η κατηγορία ήτο ότι δια της χορηγήσεως υπνωτικού φαρμάκου εις μεγάλην δόσιν εθανάτωσαν την θυγατέρα τους, η οποία εγεννήθη άνευ χειρών. Η δίκη προεκάλεσε το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινής γνώμης η οποία φαίνεται ότι έκλινε σαφώς υπέρ της απαλλαγής των κατηγορουμένων. Και εις την περίπτωσιν αυτήν η απόφασις υπήρξεν αθωωτική.
- ✓ Σχεδόν αθωωτική ήτο η απόφασις και κατά της ιατρού G.E.Postma van Boven, η οποία είχε υποστή παραλυσίαν λόγω εγκεφαλικού επεισοδίου, δια της χορηγήσεως 200 milligram μορφίνης. Την πράξιν της έκαμε κατόπιν παρακλήσεως της μητρός της. Η απόφασις του δικαστηρίου : μιας εβδομάδος κράτησις με αναστολή ενός έτους, διότι έγινε δεκτόν ότι τα κίνητρα της πράξεως ήσαν «καθαρώς ανθρωπιστικά».
- ✓ Εδώ πρέπει, τέλος να αναφέρωμεν ότι η περίπτωσις του Urs Peter Haemmerli, αρχιάτρου της Ιατρικής Κλινικής του Δημοτικού Νοσοκομείου Τρίμλι της Ζυρίχης, ο οποίος εις περιπτώσεις κλινικώς νεκρών ασθενών, δια τους οποίους δεν υπήρχεν ουδεμία ελπίς σωτηρίας, διέκοπτε προοδευτικώς την παροχήν φαρμάκων και βιταμινών με αποτέλεσμα την επίσπευσιν του θανάτου, ωδήγησεν εις σχετικό δημοψήφισμα. Εις το δημοψήφισμα τούτο έλαβον μέρος οι κάτοικοι του καντονίου της Ζυρίχης οι οποίοι κατά πλειοψηφίαν απεφάνθησαν (25.9.1977) ότι

η «ενεργητική βοήθεια δια τον θάνατον» εις ορισμένας περιπτώσεις δεν πρέπει να τιμωρήται». ¹³

6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το δικαίωμα στο θάνατο δεν πρέπει πάντως να υπερτιμάται. Έχει καθ' υπερβολήν αναγορευθεί μέχρι και σε λυδία λίθο των ελευθεριών, στο μέτρο που, όπως έχει γραφεί, «αποτελεί τη βασική εγγύηση της ελεύθερης διαθέσεως της ζωής και του σεβασμού των τρίτων και της Πολιτείας στην επιλογή του καθενός». Προφανώς παρόμοιες ρομαντικές θέσεις συσκοτίζουν την λειτουργία της αξίωσης. Αυτή επ' ουδενί μπορεί να θεωρηθεί ως η κατακλείδα του συστήματος των ατομικών δικαιωμάτων. Αποτελεί μεν έκφραση του δικαιώματος αυτοκαθορισμού, αλλά ταυτόχρονα, όταν ασκείται, ακυρώνει κάθε δυνατότητα περαιτέρω ανάπτυξης της προσωπικότητας και του ψυχοσωματικού δυναμικού του ανθρώπου. Μόνο ως *ultimum refugium* μπορεί επομένως να νοηθεί. Όταν η συνέχιση της ζωής προσκρούει πλέον στην διατήρηση της ανθρώπινης αξίας, όπως κατοχυρώνεται στο 2 παρ.1 Σ, εξασφαλίζει την τελευταία δυνατότητα του ανθρώπου : να επιλέξει ακόμη και ένα φρικτό τέλος παρά μια φρίκη δίχως τέλος. ¹⁴

¹³ Ευαγγελίου Ιάσων, «Το Πρόβλημα της Ευθανασίας», εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σελ. 31-32

¹⁴ Κατρούγκαλος Γιώργος, «Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο», εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 113-114

ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ-ΠΕΡΙΛΗΨΗ

α) Εισαγωγή. β) Η ζωή ως συνταγματική αξία . β.1) Το περιεχόμενο του δικαιώματος της ζωής β1.1) Η διεθνής προστασία του δικαιώματος. β.1.2) Το δικαίωμα της ζωής στην ελληνική συνταγματική τάξη β.2) Φορείς του δικαιώματος β.3) Ανεκτοί περιορισμοί γ) Ορισμός –Έννοια της ευθανασίας γ.1) Είδη ευθανασίας. γ.2) Νομική άποψη για την ευθανασία δ) Το δικαίωμα στο θάνατο ως συνταγματικό δικαίωμα δ.1) Η άρνηση του δικαιώματος δ.1.1) Δικαίωμα στη ζωή και δικαίωμα στο θάνατο δ.1.2) Δικαίωμα στο θάνατο σε αντίθεση με άλλο δημόσιο συμφέρον δ.1.3) Δικαίωμα στο θάνατο και χρηστά ήθη δ.2) Η κατοχύρωση του δικαιώματος στο θάνατο δ.2.1) Η θεμελίωση του δικαιώματος στο άρθρο 5 παρ. 1 Σ δ.2.2) Αυτοπροσβολή - Ετεροπροσβολή της ανθρώπινης ζωής και δικαίωμα στο θάνατο ε) Αν αναγνωρισθεί το δικαίωμα στην ευθανασία; ε.1) Υπάρχουν επιφυλάξεις; ε.2) Στην πράξη τι συμβαίνει; στ) Επίλογος – συμπεράσματα ζ) Περίληψη η) Βιβλιογραφία.

EUTHANASIA AND CONSTITUTION-SUMMARY

a) Introduction b) Life as a constitutional value b.1) The content of the right in life b.1.1) International protection of the right b.1.2) The right in life in greek constitutional set b.2) Persons entitled to the right b.3) Permissible confinements c) Euthanasia's definition-meaning c.1) Types of euthanasia c.2) Legal aspect about euthanasia d) The right in death as a constitutional right d.1) The right's denial d.1.1) The right in life and the right in death d.1.2) The right in death in conflict with other public good d.1.3) The right in death and principles d.2) Fortification of the right in death d.2.1) Foundation of the right in article 5 par. 1 of Greek Constitution d.2.2) Self-offense and offense of human life and the right in death e) If the right in death is acknowledged? e.1) Are there any reservations? e.2) What happens in practice? f) Conclusion g) Summary h) Bibliography.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Feinberg Joel, «Overlooking the Merits of the Individual Case: An Unpromising Approach to the Right to Die», in Ratio juris, 1991, σελ. 150

Ανδρουλάκης Νικόλαος Κ., «Ποινικόν Δίκαιον-Ειδικόν Μέρος», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 1974, σελ.25

Βουγιούκας Κ.Ν. , Ευθανασία και Ανθρωποκτονία εν συναινέσει, τιμητικός τόμος Βαμβέτσου, σελ. 68

Γενική Εγκυκλοπαίδεια Σύγχρονων Γνώσεων «Υδρία Cambridge 'Ηλιος,τ. 5^{ος} , εκδ. Τέσσερα Έψιλον, σελ. 1493

Γεωργόπουλος Κωνσταντίνος, «Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο», 9^η έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 487

Δαγτόγλου Π.Δ., « Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα», τ. Α', εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σελ.197, 212

Ευαγγέλου Ιάσων, «Το Πρόβλημα της Ευθανασίας», εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σελ.11,21-29,31-32

Καίσαρης Ανδρ. Παναγιώτης, «Περί ευθανασίας», εκδ. Αχαϊκές, Πάτρα 1999, σελ.13

Καράμπελας Δ.Λάμπρος, « Η ευθανασία και το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο», εκδ. Εστία, Αθήνα 1987,σελ.30

Κατρούγκαλος Γιώργος, Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο, εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 15-22,27-37,43-44,73-86,105,108-114

Κουτσελίνη Αντ. Μιχαλοδημητράκη Μαν., «Ιατρική Ευθύνη-Γενικά και Ειδικά Θέματα ιατρικής αμέλειας και ιατρικής ευθύνης», εκδ. Γκούτενμπερκ, Αθήνα 1984, σελ. 139

Μαυριάς Κ. Παντελής Αντ., «Συνταγματικά Κείμενα», 2^η έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990, σελ. 642,686,717-718,770,832.

Πάπυρος Λαρούς, «γενική εγκυκλοπαίδεια», τ. 6, σελ.932

Ποινικός Κώδικας, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1999, σελ.113

Πρωτοπαπαδάκης Ευάγγελος, «Η Ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003, σελ. 159

Ράικος Αθανάσιος, «Τα θεμελιώδη δικαιώματα», Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σελ. 167

Σοφουλάκης Λάμπρος, « Η προστασία της ανθρώπινης ζωής:κατά το Σύνταγμα και τους νόμους», εκδ. Αφοί Σάκκουλα, Αθήνα 1994, σελ.36-39,40-42

Το Σύνταγμα της Ελλάδος 1975/1986/2001, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 3,6

Χρυσόγονος Κ.Χ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2^η έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2002, σελ. 177

Άρθρα

Τσαϊτουρίδης Χρήστος, «Η ευθανασία ως συνταγματικό δικαίωμα του ασθενούς», ΤοΣ, τ. 3/2002, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ.8,10-11